

30.

9(7)

m-29



~~124~~

135

ՄԻՋ ՆԱՉԷՊ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 27 марта 1864 г.

9(3)

Պատկերասրահ 9 ✓

7-29

ՄեջնԱվեՊ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՊՍՏՄՈՒԹԵՆՆԵՆ

ՆԻ Կ Ո Ւ

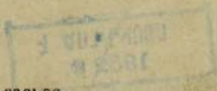
Կամ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ԿՐԵՆՆԵՐՆԵՐԻ ՏՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԼԵՀԱՍՏՆՆԵՐԻ ՄԵՋ.

~~ՀԱՅ~~

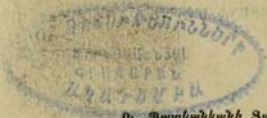
Այսպիսով լինի Կրեմլի:

A I
17026



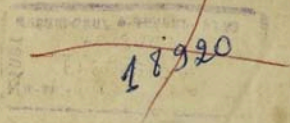
Ս. ՊԵՏԵՐՍԲՈՒՐԳ

1864



Պ. Պատկանեանի Տպարանէն

Սօվետական Հանրապետութիւն
Երևան, Օսկերի տուն, (նորոգումը դեմիտով տուն), տուն N 46.



18920

5848



20

1005

ՄԻՋՆԵՆՎԻՊ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ:

Ն Ի Կ Ո Ւ

ԳԼՈՒԽ 1.



Հայերը՝ որ իրանց առևտրական գործերով բնակուած էին Տաւրիկեան (Ղըճնա) նահանգումը, իրանց համազգի Հայերից միշտ գործակատարներ էին ունենում Լեհաստանի քաղաքներու մէջ (*), և այս իսկ պատճառով Լեհաստանի մէջ Հայերու բնակութեան սկիզբն դնելու ժամանակագրութիւն պիտի ընծայել այն դարերուն, երբ որ Լեհաստանը դեռ նոր էր ձեռք գձել իւր անկախութիւնը: ↗

(*) Ինչպէս որ ասած է Նոր-Նախիջևանայ քաղաքի հիմնադրութեան Միջնադէպումը:

Հայերը՝ թէպէտ սրանդուխտ էին այս երկու աշխարհներումն-էլ՝ թէ՛ Ղրիմումը և թէ՛ Ղեհաստանումը (որովհետև իրանց հայրենիքէն դուրս էին եկած), բայց Ղրիմումէջ աւելի շատացած լինելով, և շատ ժամանակէ վեր բնակուած լինելով, այն երկիրը, համարեա՛ թէ՛ նոր հայրենիք էին արել իրանց. իսկ Ղեհաստանի մէջ ժամանակաւոր բնակիչները՝ Ղրիմու երկիրը իրանց մայրաշխարհ էին կարծում և իրանց «Ղրիմցի Հայ» էին անուանում :

Ասաշակիր զօրաց արշաւաններն-էլ Կիլիկիոյ Հայերու համար ևս ճանապարհ բացին դէպ ի Ղեհաստան. բայց Կիլիկիոյ Հայերը միայն վաճառաշահութեան համար էին գնում այս կողմը, և զանազան հանգամանքներով մնում այն տեղ. եթէ Հեթում 2-դի և Աէոն 5-դի ժամանակը լինէր՝ Հայերը, որ զգուած էին Ատտինադաւան իշխաններէն և կրօնաւորներէն, տաք հաց-էլ որ դէմ անէին նրանց՝ ոչոք չէր խարուիր, և ոչոք չէր երթար Ղեհաստան :

Ասեղճ Անիի Հայերն էին, որ այն ժամանակներումը սկսել էին ցրուիլ, և արդէն Յունաց ձեռքէն խմած գանձելով՝ դառնութիւն բաժակի մրուրը, որ ըստ օրէ աւելանում

էին Եւրոպայի մէջ, ուր որ (որովհետեւ դեռ
չատ տեղ թագաւորում էր միջին դարերու
բարբարոսութիւնը) Հայերը երևում էին նո-
ցա մէջ աւելի կենցաղակիրթ, և բազմա-
նում էին Լեհաստանի մէջ մանաւանդ :

Հասկ 1475 թուին, այսինքն՝ Անիի թա-
գաւորութեան վերանալէն չորս հարիւր
տարի յետ, հսկ Ռուբենեանց պայազատու-
թեան վերջանալէն հարիւր տարի յետոյ,
փրբ որ Քէֆէ քաղաքը առին Օսմանցիք, և
Հայոց երևելի իշխաններուն գլխատեցին՝
Ղրիմու Հայերը սկսան ամեն կողմ ցրուիլ,
և շատերը գունդագունդ դիմեցին դէպ ի
Լեհաստան :

Հաս-Սբրասի՝ Հայերուն՝ Հայաստանէն
Պարսկաստան քշելից եօթն տարի յետոյ,
այսինքն՝ 1614 թուին, Ղրիմու Հայերը մեծ
բազմութեամբ դադթուեցան Լեհաստան և
այսպէս՝ Հայերու թիւը Լեհաստանի մէջ
հասաւ մինչև քառասուն հազար գերդաս-
տան, որոց երևելի բնակված քաղաքները
էին՝ ա) Չերնովիցա՝ Բուսովնո նահան-
գումը . բ) Ստանիսլաւով . գ) Լեմ-
բերգ (իլով կամ իլլով, կամ Լվով, կամ
Լեովպօլիս), Գալիչիայում, որ Աւստրիայի
ձեռքի տակն են . դ) Վարշաւա և

է) Կամենիցա, որ Ռուսաց Տէրութեան ներքոյ են այժմ:

Սոցա մէջ այնպիսի բաղձամարդ հայաբնակ քաղաքներ առաջացան, որ հաղարաւոր Հայ բնակիչ գերդաստաններ ունէին, ինչպէս որ մի միայն Իլով քաղաքումը հաղար տունէն աւելի Հայք կային: Թող այլ քաղաքները, ուր որ Հայերը կտոր կտոր ցրուած էին:

Եյս Հայերը իրանց վաճառաշահութեան գործունէութիւնով այնքան ծաղկեցուցին Ղեհաստանի առուտուրը, որ այն երկրի թագաւորները տեսնելով նրանց պիտանաւորութիւնը, արդիւնարարութիւնը և օգտաբերութիւնը՝ շնորհեցին նրանց ժամանակ ժամանակ շատ արտօնութիւններ: >

Կազիմիր 3-դ, Սիկիզմունդ և Վլադիսլաւ 4-դ՝ ցանկանալով, որ Հայերը ևս առաւել ճոխացնեն Ղեհաստանի միջի վաճառականութիւնը, ծաղկեցնեն արհեստները, ընդարձակեն խաշնարածութիւնը և ամեն տեսակ անասնարուծութիւնը, և քաջալերեն և խրախոյս տան հողագործութեան՝ պարգևագրերով հրամայել էին, որ Հայերը կարողանան իրանց կրօնական սատուածպաշտութիւնը ազատ կատարել իրանց սո-

վորական ծէսերով՝ Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ կարգաւորութեան համեմատ,
ունենան ամեն քաղաքներու մէջ այն իրա-
ւունքները, ինչ որ մէկ անգամ ունին այն
տեղերու քաղաքացիները, չըհամարվին սան-
դուխտ, չըհամարուին օտարազգի, այլ բնիկ
քաղաքացի ճանաչվին, և կարողանան իրանց
մէջէն ընտրել դատարար, հովանաւոր, եշխան,
որ իրանց ազգային օրէնքներով՝ իրանց
մէջ ծաղած վէճերը դատեն, դատակնքեն
և վճռեն: >

Հայերը ո՛չ թէ միայն առաջանում էին
առևտրական գործերի մէջ, այլև զինուորական
սաշտօններումը հետնրվելով՝ հասնում էին
զօրաստութեան, և քաղաքապետներ ևս
էին դառնում, և իրանց յանձնուած զօրքը
և բնակիչները լաւ կառավարելով՝ մեծ օգուտ
էին բերում Ղեհաստանի յառաջադիմու-
թեան, որ այն ժամանակները կարօտ էր
նոցա և նոցա նման աշխատասէր ազգերու
օգնութեան: >

Հայերը պատճառ, գործի և միջոց էին
դառնում Ղեհաստանի երջանկութեան, հե-
ռաւոր աշխարքներու ճոխութիւնը և դան-
ձը այն երկիրը ժողովելով, և այն երկրի
բերքերը օտար աշխարհների մէջ ցրուե-

լով . որով լեռնարնակ և անտառարնակ
կիտաւլայրենի և աղքատութեան մէջ ճըն-
շված և թաղված Ահաստանցիք աչք էին
բաց անում , չքաւորութեան և կարիքներու
տակէն իրանց գլուխը օր ըստ օրէ դուրս
էին հանում , և սկսում էին քաղաքակա-
նացեալ սպրուստի համը և ճաշակը հաս-
կանալ :

Բայց ժամանակի հանդամանքը ուրիշ
ուղղութիւն ունէր : Անխոհեմ տերութեան
կառավարչութիւնը համաշխարհային օգու-
տը զոհեց կրօնական մոլեռանդութեան : Ոչ
միայն Հայերը ընկան շարաքաստիկ վիճակի
մէջ , այլև ամեն ազգերը , որոնք որ Հոռ-
մեական կաթոլիկութենէն կամենում էին
ապահովել իրանց գլուխը : Քողոքարկուաց
(Պրօթէստանտ) վարդապետութիւնը Հիւսի-
սային Քերմանիայէն դալով դալով՝ մտել
էր Ահաստան , և արդէն բաւական զօրացել
էր . և Ահաստանի բնակիչքը օր ըստ օրէ
իրանց ջանքը աւելացնում էին , որ կարողա-
նան իրանց խղճմտանքի ազատութիւնը հո-
գեորականաց անկոտոր հոգարարձութեան
տակէն հանել , և այնպէս պաշտել իրանց
կրօնը , ինչպէս որ իրանց հոգին էր թելա-
դրում :

Թագաւորութիւնը ո՛չ միայն չէր կամե-
նում հասկանալ թէ՛ բողոքարկութեան հե-
տևողներուն Քրիստոսէն՝ անուն դնելով՝ կրօ-
նամոլ Հռոմէացիականները սերմանում են
այն երկրի մէջ մէկ անկարկատելի երկպա-
ռակութիւն, այլև մէկ ծիծաղաշարժ սարգ-
մտութեան դիմայլակի տակ ծածկում էր
խր խորամանկ դիտաւորութիւնը, որով
որպէս թէ անտարբեր հաւասարակշռու-
թեամբ մտիկ էր տալիս Կաթոլիկ հոգևո-
րականաց հայթայթանքներու վրայ, երբ որ
նորա սկսում էին Պետրոսի հովուական
գաւազանի տեղ, որով որ Քրիստոս ասել
էր «Արածեա՛ զոչխարս իմ», Մաղքոսի
անկաջ կտրելու սուրն ամեն տեղ շողայնել:

Այսպէս՝ Լէհաստանի թագաւորութիւնը
խր հիմքը փորփրել էր տալիս հոգևորա-
կանաց ձեռքով, և չէր խմանում, որ իրան
է տկարացնում: Միթէ այսպէս ճանփանե-
րով չառաջնացան Փարէզի և բոլոր Թրան-
սիայի մէջ Բաբելոնեան գեշերնէրը, և իտա-
լիացումը՝ Սեբեթեան սրածութիւնները:

Լէհաստանի մէջ, դեռ ևս տաանուլեց-
երորդ դարու կիսումը, ըորբօքուել էր եկե-
ղեցոյ միութեան քարոզող Ռանկեաններու վա-
ռած բոցը, և արդէն տոչորում էր Ռու-

սաստանի մէկ քանի սահմանակից արեւմտեան գաւառներու բնակիչներուն : Հռոմայ քահանայապետութիւնը ուրախ էր, որ արեւելեան եկեղեցոյ որդոցը կարողանում էին քարոզիչները որսալ, և արեւմտեան եկեղեցոյ ծոցը բերելով՝ հպատակեցնել իւր փափական իշխանութեան :

Բայց որովհետև Ղիւթեր և նորա համախոհները արդէն սկսել էին Պապի ծոցէն-էլ հանել արեւմտեան եկեղեցոյ ծնունդները, և ցոյց տալ նրանց բողոքարկուներու ճանապարհը «գողը գողէն գողանալով վերն Աստուծուն զարմացնելով», որով խղճմտանքը կասանքներու մէջէն դուրս գալով ինքն էր մնում իրա համոզմանց համար պատասխանատու, — Հռոմայ գահը յառաջվանէ գուշակելով, որ այդ թեակոխութիւնը թեկանուխ և թէ անագան սխտի նորա արեւն աշխարհական իրաւունքները առնու, և յանձնէ օրինաւոր իշխանութեան ձեռքը, հանել էր խորհրդական երկրէն Եղու-կրօնաւորներուն, որ իւր՝ բողոքարկութենէն ստացած վէրքը առողջացնէ :

Արհատանի տէրութիւնը վեշտասաներորդ դարու վերջերումը հրաւիրեց Եղուիթներուն, որ բողոքարկուներու դէմ ոգո-

րին: Ընդարձակ ասարէս բացուեցաւ այս
անձանձիր կարգաւորներու համար Պոլո-
նիայի և Վիթուայի երկիրներու մէջ: Եղուի-
թականք իրանց ամենաճարտար հնարագի-
տութիւններու շնորհօք և Ինկլիշիցի կը-
րակներով բաւական նուազեցուցին պրո-
տեստանտութեան ուժը. և երբ որ տեսան՝
թէ էլ բողոքարկուներէն Հռոմէական իշխա-
նութեան համար վտանգի երկիւղ և կաս-
կած չըկայ Վեհաստանի մէջ, դարձուցին
իրանց ուշքն ու միտքը դէպ ի ուրիշ եկե-
ղեցիներու զաւակունքը, որ նրանց-էլ կա-
րողանան արևմտեան դաւանութեան ծառա-
յեցնել, որ այն Վեհաց աշխարքի մէջ բը-
նակուած ամեն ազգերէն շինվի մէկ հօտ,
և նոցա վրայ Հռոմայ քահանայապետը լինի
մէկ հովիւ: Ահա՛ այս էր Միութիւնը (Unia),
և այս էին ցանկանում այն միութեան և
միաբանութեան քարոզող Ռոմիսիցիքը կամ
Ռոմիսիստիցիքը:

Այս ինչպէս որ ցանկացել էին՝ այնպէս-
էլ արել էին, և իրանց բողձանքին հասել
էին. մէկ քանի թեթեւահաստ և թուլա-
միտ ուսուցիչներ կարողացել էին
որսալ, և նրանց ձեռքով՝ այն իրանց օսման,
այսինքն միութիւնը՝ Ռուսաստանի արև-

մտեան դաւառներու մէջ արմատացնել :
Ի՞նչ էր այս Ռուսիան : Ռուսերը իրանց բնիկ
եկեղեցական ծէսերը արտաքուստ սխախ
սլաճէին, իրանց լեզուով սխառարագը և ամեն
ժամերդութիւնը կատարէին, բայց
Փափին հնազանդւիւթիւն և Հռոմէական դաւա-
նութիւնը ընդունէին : (Միթէ Եզուխիթա-
կանք կամ ուրիշ Հռոմէադաւան շարողիչ-
ները քիչ ներողամտութիւններ էին ցոյց
տալիս կռապաշտներուն, նրանց զանազան
խտրութիւններու առջև իրանց աչքերը
փակելով, միայն թէ Փափին ճանաչեն գը-
լուխ եկեղեցւոյ և փոխանորդ Քրիստոսի,
միւս բաները ամենն-էլ կարելի էին անում,
մինչև խաչի հետ հաւասար կուռք-էլ էին
դնում սեղաններու վրայ, որ կռապաշտնե-
րուն որսան) :

Այս Ռուսաց ազգի-էլ որսալու դիտա-
ւորութեան ճանփաները ինչո՞վ էին հեշ-
տացրել. որ Հռոմի մէջ և Վիլնա քաղա-
քումը վարժատուններ շինուին, և նոցա
մէջ Ռուսաց մանկունքը Հռոմէադաւան վար-
դապետներէ ուսումն առնուն : Ի՞նչ-էլ յար-
մար ժամանակ էին գտել անիրաւ Եզուխ-
իթականք Ռուսաց գլխին այս խաղարկու-
թիւնը անել : Իվան Վասիլևիչ Գոզնին,

որին շատ էին ուղացել Եզուիթականք որ-
սալ իրանց ցանցի մէջ, ու չէին կարողա-
ցել, վախճանել էր 1584 թուին, և նորա
աթոռը ժառանգել էր Ֆէօդոր Իվանովիչը,
որոյ թագաւորութեան եօթներորդ տարին,
այսինքն 1591 թուին՝ ասում են թէ խող-
խողվել էր սրիկաներու ձեռքով Գիմիտ-
րիյ արքայորդին, Ֆէօդոր Իվանովիչի համա-
հայր, բայց ո՛չ համամայր մանկահասակ
կրտսեր եղբայրը, իվան Վասիլեվիչ Գոզ-
նիի վերջին կնոջէն ծնած որդին, որով
Ռուսաստանի աթոռոյ յաջորդութիւնը 1598
թուին ընկաւ Ֆէօդոր Իվանիչի աներձագի՝
Բորիս Գոզունովի ձեռքը:

Եւ որովհետև կասկած կար ժողովրդեան
մէջ թէ՛ Գիմիտրիյ արքայորդւոյ սպանու-
թեան մէջ մատ է ունեցել Բորիս Գոզու-
նովի հաճութիւնն-էլ, Ռուսաստանի ընկի
և անհաշտ թշնամի Լեհաստանի թագա-
ւորութիւնը և Եզուիթականք դուրս հա-
նեցին մէկ անձն, և Ռուսաց թագաւորի
առջև ախոյեան հնարեցին, որ յետոյ կոչ-
ուեցաւ սուտ-անուն Գիմիտրիյ, և ասացին
թէ՛ սա է Գիմիտրիյ արքայորդին, որ
մահուանէն ազատուել է: Լեհաստանցիք և
Եզուիթականք շփոթ, խռովութիւն և աղ-

մուկ հանեցին Ռուսաստանի մէջ . խաժամուժ ամբոխին մոլորեցուցին, ոտքի կանգնեցրին, զրահաւորեցին Ռորիս Գողունով թաղաւորի դէմ, և սուտ-անուն Քիմիտորիի համար օգնականներ, համախոհներ և զօրավիգներ ժողովեցին:

Ռորիս Գողունովը վախճանեցաւ թաղը դիւին, բայց նրա որդին՝ Ֆէօդորը զսհնաց աղմուկին: Այնուհետև 1605 թուէն սկսած համարեա՛ թէ մինչև 1645 թիւը շարունակ քառասուն տարի, այսինքն՝ մինչև ի Միխայիլ Ֆէօդորովիչի Ռումանովի մահը՝ տեւեց այն ունիթոռներու փնասապարտութիւնը, և շատ ուսեր ընկան Եղուիթականաց ուսկանը, և աւելացուցին Պապադաւան կրօնամոլներու եռանդը և յանդդնութիւնը: Այս այն ժամանակներն էին, երբ որ Շահ-Աբբասը Հայաստանը քարոքանդ էր արել, և Հայերուն գերի էր տարել դէպ ի Պարսկաստան:

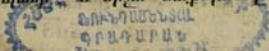
Ո՛րչափ երջանիկ պիտի կարծէին իրանց այն Հայերը, որ Լեհաստանի մէջ էին բնակված, և ո՛չ Հայաստանի ալէկոծութեան ծրփանքն էր նրանց հասնում, և ո՛չ Ռուսաստանի խռովութեան: Բայց այն ժամանակն էլ Հայերը, որ Հայաստանէն դուրս էին, և

Լեհաստանի թաղաւորութեան հովանաւորութեան տակն էին, սխաի չբնօանային, որ օտար տէրութեան մէջ են, և իրանց հայրենիքէն դուրս, սխաի ցաւակից լինէին իրանց հայրենեաց և իրանց հայրենակցաց. սլ գիտէ, երբ որ լսեցին Հայերու թշուաւ վիճակը, ինչ ասին. արդեօք ասին թէ՛ ինչի նրանք-էլ չէին թողել Հայաստանը, ու չէին եկել մեղ մօտ, որ այս տեղ մեղ նման երջանիկ լինէին, և կամ չասին թէ՛ ինչի Քրիստոնէից աշխարհը թողած՝ բարբարոսաց երկրումն էին կենում: Արդեօք իրաւազգաներ Հայերու սրտէն՝ այսքան հեռացել էր հայրենասիրութիւնը, որ իրանց սիրական հայաստանի աւերումը և քանդակը լսէին այսքան անտարբեր: Չէ՛. չեմ կարծում թէ՛ Հայերը այնքան քարացած լինէին սրտով, որ մոռացած լինէին իրանց հայրենիքը, հաւատացած լինէին իրանց արդի երջանկութեան, և իրանց համազգեաց և հայրենակցաց չարաբաստիկ դառնութիւնը լսէին առանց կարեկցութեան: Պատմութեանէն յայտնի է, որ Հայերը որքան-էլ որ հեռացել են Հայաստանէն՝ միշտ աչքերը պահել են դէպ ի Մասեաց լեռը, դէպ ի Նոյեան տապանը, և միշտ մտքերումը այն

1890

594

17026



են ունեցել, որ մէկ օր էլի յետ դառնան
իրանց հայրենիք. և եթէ շուտով չէ՛ յաջո-
ղել՝ միշտ հառաչելով ու թաւանջելով
յոգևոց են հանել և հեծել, և իրանց կո-
րասի կրակը աղիողորմ՝ արտասուենքով են
զովացրել :

Դեռ Լեհաստանի Հայերը խաղաղութեան
մէջ լինելով՝ վայելում էին իրանց հաւա-
տարմութիւնով և իրանց անխոնջ աշխա-
տասիրութիւնով՝ իրանց քրտնավաստակ
երկանց արգասիքը, և միայն հեռուէն լսե-
լով իրանց համազգեսաց քաշած նեղութիւն-
ները՝ ցաւակից էին լինում նրանց, չիմա-
նալով, որ իրանց գլխին հաւաքվում է մէկ
այսպիսի ամսրոպ, որ պիտի նոցա օրը արևը
խաւարացնէ: Այսպէս մէկ մարդ, կամ մէկ
հասարակութիւն, կամ մէկ ազգ միշտ պիտի
իւր երջանիկ ժամանակը վախենայ այն թը-
շուառութենէն, որ կարող է գալ. յառա-
ջուանէ տեսնէ թէ՛ որ միայն կարող է գու-
շակել այն մրրիկը, որն որ կարող է նորա
նաւը ալէկոծութեան հանդիպեցնել. մա-
նաւանդ այն ազգը, որ կորցրել է իւր հայ-
րենիքը, և օտար աշխարքումն է պանդխ-
տացած: Միշտ թշուառութիւնը տէրութեան
բռնակալութիւնէն չի լինիր. կըստասհի որ

տէրութիւնը շատ խնամուտ է, բայց հանգա-
մանքը այնպէս կը հաւաքվին, որ տէրութեան
խնամոց առջև ինչպէս արեգական լուսոյ
առջև ամպեր կը քարոզվին, և տէրութեան
գթութիւնը չեն թողնիր վայելել : Ինչէն
է, որ մարդ օտար տեղն-էլ ուզում է սե-
փական տուն ունենալ . թէ տուն ունի՝ ու-
զում է սեփական ձի և կառք ունենալ .
մարդկային անկախութիւնն է սրահանջում :
Որչափ ևս առաւել մարդ պիտի ցանկայ
հայրենիք ունենալ . ձին, կուռքը, տունը՝
առանձին մարդու սեփականութիւնն է .
հայրենիքը՝ ազգի սեփականութիւնն է .
ինչ է այն ազգը, որ չունենայ հայրենիք .
ինչ է այն ազգասիրութիւնը, որ մեկուսի
և անկախ լինի հայրենասիրութենէ : Այս-
պէս էին մեր ազգակից Հայերը Լեհաստանի
մէջ . Լեհաց քաղաքները արել էին իրանց
համար հայրենիք . կարելի է թէ՛ մոռացած
չէին Հայաստանն-էլ , բայց Լեհաստանումը
այնպէս էին բաղմել , որպէս թէ ասում էին
« Այս է հանգիստ իմ յաւիտեանս յաւի-
տենից , ՚ի սմա բնակեցայց , զի հաճեցայ ընդ
սա » : Այս խելքի-էլ ընդդէմ էր , բնական
կարգին-էլ . Լօտար երկրումը նստիլ , նորա
արդիւնքը վայելել , ո՛չ ծանրութեան և ո՛չ

կրօնին հաղորդակից լինել, առանձնաշնոր-
հութիւն ունենալ քան զբնիկ ժողովուրդը
աւելի: Այս ցաւ էր բնակչաց-էլ, Եզուիթա-
կանաց-էլ: Եզուիթականք կամ դեռ սարաստ
ժամանակ չէին գտնոււմ, կամ չունէին մէկ
պատճառ կամ շարժառիթ, որ իրանց չարա-
թոյն փնասները, ինչ որ հասցրել էին Ռու-
սերուն կամ Մալոռոսերուն, հասցնեն Հայ-
երուն-էլ: Այս շարժառիթը բղխեց մէկ
այնպիսի աղբիւրէ, որ բնաւ կարծելու կամ
կասկածելու չէր կարող մէկ հաստ Հայ:
Տեսնենք: 7

Երբ որ Շահ-Աբրաար Հայաստանը քանդեց, և Հայերուն քշեց տարու Պարսկաստան, 1605 թուին, Էջմիածին ունէր երեք կաթողիկոս: Այս կաթողիկոսները ո՛չ թէ մէկ այնպէս մէկ մէկու հակառակաթոռ դիմամարտք էին, ինչպէս Հռոմայ և Աւինիոնի Անթիփափերը, այլ ձախորդ հանդամանքներու բերմամբ մէկ մէկու օգնութիւն հասցնելու համար էին առաջացած: Առաջինն էր Գառնի Ծ. Գ. Տ. Գ. որ 1586 թուին օծվել էր. բայց զինի ետքն տարու, երբ որ տեսաւ թէ Հայաստանը առաւել քան զչափն աղքատացել է, և իրա բնակիչներէն զրկուել է, և Էջմիածինը անտանելի սարաքերու տակ է ընկել, 1593 թուին ձեռնադրեց Գառնեցի Մէլքէ՛՛է՛ Եսիսկասպոսին՝ Կաթողիկոսակից, որ նա օգնական լինի նրան, և կարողանայ Էջմիածինը սարաքէն ազատել:

Ե՛՛՛՛՛ Այս հնարը ոչինչ օգուտ չբերեց, որովհետև Օսմանեանց և Պարսից մէջ եղած երկարատև սրտերազմները, Հայաստանի ձեռքէ ձեռք ընկնիլը, երկու սրտերազմող թշնամիներէ, ոտնակոխ լինելը, եր-

կիրի անվարուցան մնալը, և նորամէն յետ անտանելի սովի հասնիլը այնպէս էին արել Հայաստանին, որ երկու կաթողիկոսունք էլ մնացին անհանդուրժելի նեղութեան մէջ, և այնքան անճարացան, որ բռնադատուեցան Աթոռը յանձնել Եղեռացի Սրապիոն Եպիսկոպոսին, որ և 1603 թուին (որ տարին որ Շահ-Աբբաս պիտի արշաւէր Հայաստան) ձեռնադրուեցաւ կաթողիկոս և անուանուեցաւ **Քրիստոս 13-դ:** >

Երբ որ այս Սրապիոն, երրորդ կաթողիկոսը Էջմիածնի, սարսափերու համար հոգս էր անում, Քաւիթ կաթողիկոսը թողեց աթոռը՝ որ Հայաստանումը շրջագայէ. իսկ Մելքիսեթ կաթողիկոսը գնաց Իսպահան՝ Շահ-Աբբասին խնդրել, որ փոքր ինչ Էջմիածնի սարսափերը թեթեացնէ: > Էջմիածինը ո՛չ թէ Շահ-Աբբասին էր սարսափան, այլ ուրիշ մասնաւոր խաներու և բեգերու, որոնցմէն Էջմիածինը փոխ էր առել և տուգանք էր տուել: Զորօրինակ՝ մէկ բռնաւոր խան կամ բեգ գալիս է Էջմիածին մէկ քանի հարիւր մարդով, մրտնում է վանքի գաւիթը, և սկսում է անկարգութիւններ անել. և թէ կաթողիկոսը կամ միաբաններէն մէկը մէկ խօսք է ասում,

սկսում են չարչարել, Կաթողիկոսէն սկսած
մինչև յերտին սաղմոսասացը փայտի տակ
ջարդում են, և սրահանջում են որ այսքան
հարիւր թումանն տուգանք տան, որ ազատ-
վին, սակայն թէ ոչ հարուածի տակը պիտի
սպանեն: Ողորմելի Կաթողիկոսը չըզիմանա-
լով կամ իւր, կամ միաբաններու քաշած
ծեծին ու հարուածին՝ խոստանում է տալ.
ձեռագիր են առնում Էջմիածնի կնքով.
Եթէ տուգանքը հարիւր թումանն էր՝ մուր-
հակի մէջ գրում են երկու հարիւր թու-
ման: Էջմիածնի դանձարանումը փող չըկայ.
պարտաւոր է Կաթողիկոսը դռնէ դուռ
ընկնիլ և փող փոխ առնուլ: Փողի տէրն
էլ Պարսիկ խաներն են ու բէգերն են.
նոցա մօտ պիտի երթայ, Պարսիկ բռնա-
ւորի զինւորներն-էլ հետը: Արծաթ-փոխա-
տուն երկու հարիւր թումանի համար
պահանջում է չորս հարիւր թումանի
մուրհակագիր, և ութ հարիւր թումանի
գրուական Էջմիածնի ոսկեղէն և արծաթե-
ղէն անօթներէն: Կարող է չըտալ: Բռնա-
ւորը առաւ երկու հարիւր թումանը և
գնաց. բայց Կաթողիկոսը քանի՞ բռնաւոր-
ներու ձեռքին մատնելից մնաց: Թէ Կա-
թողիկոսը մեռնի՝ այն պարտքը ժողովուր-

Թեամբ սլատի մնայ և անց կենայ յաջորդ
Կաթողիկոսի վրայ : Երևանայ իշխողը, որ
անմիջապէս իշխող է և Էջմիածնի, հարկա-
դրում է Կաթողիկոսին և միաբանից, որ
սարտքը հատուցանեն : Նուիրակները ար-
դիւնք շատ են բերում, այն արդիւնքը
մտնում է Պարսից խաներու և բէգերու
փոքր . Էջմիածին էլի սարտքի տակն է .
սարտքը որ ըստ օրէ աճում է, տոկոսին
տոկոսի են աւելացնում, և վաշխին վաշխ :
Մէկ քանի ժամանակէն սարտքը դառնում
է անտանելի մալուխ՝ ասեղի ծակէն անան-
ցանելի : Խորամանկ Պարսիկք գիտեն, որ
Էջմիածնի արդիւնքը անսսլառ աղբիւր է,
ուզում են որ միշտ սարտքի տակ լինի :
Շատ խան, շատ բէգ այն սրտաճառաւ են
լինում Էջմիածնին, Կաթողիկոսին և միա-
բանից թշնամի, որ Էջմիածին նրանց
սարտք չունի : Ի՛նչ երջանիկ մարդ է այն
մարդը, ով որ Էջմիածնէն առնելիք ունի .
տարին քանի՞ անգամ կուգայ Էջմիածին
տունով, տեղով, կանամբք, հարձերով,
որդւովք, դստերօք, ծառաներով, աղա-
խիններով, և քանի՞ շաբաթ, քանի՞ ամիս
կ'ուտեն, կըլսմեն, կըկոտորտեն, կըփշրեն, և
սարտքի վրայ սարտք կ'աւելացնուն և կ'եր-

Թան: Կարո՞ղ են չբտալ, կարո՞ղ են դըռ-
ները փակել, ներս չառնուլ. հուր, սուր,
հայհոյանք, սրբասղծութիւն, բռնութիւն,
հարուած, դան, սպանութիւն, ամեն ինչ
կըստտահի: Ողորմելի կարգաւորքի՞նչ պիտի
անեն, որ աղատվին: Ահա՛ Մեւթիսէթ Կա-
թողիկոսը այս մտքով էր գնացել Եաճ-
Աբբասի դուռը, որ յայտնէ էջմիածնի ցա-
ւերը, յայտնէ թէ՛ էջմիածնի պարտքը ի՞նչ-
պէս պարտք է, և խնդրէ թագաւորէն մէկ
թերթաութեան հնար:

Մեւթիսէթ Կատողիկոսը Եաճ-Աբբասին
լաւ չէր ճանաչում, թէ՛ ի՞նչպէս չար բռնա-
ւոր է, նրան տեսած չէր. միայն նրան այն
ժամանակ ճանաչեց, երբ որ նա 1603 թուին
պիտի դար և Հայաստանը Օսմանցոց ձեռ-
քէն առնուր: Եաճ-Աբբասը առաւ իւր հետ
Մեւթիսէթ Կատողիկոսին, շատ զօրքով
եկաւ Հայաստանի վրայ և Օսմանցոց դուրս
արաւ Հայաստանէն: Բայց այն միջոց, որ
Մեւթիսէթ Կատողիկոսը գնացել էր Եաճ-
Աբբասի դուռը, Օսմանցիք՝ որ փող առնե-
լու կողմանէ Պարսից ազգէն պակաս չեն,
սկսել են պահանջել Սրապիոն Կատողիկո-
սէն էջմիածնի պարտքը, և Սրապիոն Կա-
տողիկոսը այն պարտքը հատուցել է Օսման-

ցոյց, և որպէս թէ Էջմիածինը ազատել
պարտքէն:

Արբ որ Եաս-Արբաս հասաւ Հայաստան,
Սրապիոն՝ որպէս Կաթողիկոս Հայոց և որ-
պէս երեսպարզ (որովհետև Էջմիածինը ա-
զատել է պարտքէն) գնաց Եաս-Արբասին
ընդ առաջ: Այլ Եաս-Արբասը ո՛չ թէ մի-
այն Սրապիոնին ջընդունեց և երեսը ցոյց
չբտուեց, այլ և Էջմիածնի պարտքը, որ մէկ
անգամ Օսմանցոյ հատուցել էր Սրապիոնը,
սկսաւ միւսանգամ անհնարին չարչարանք-
ներ տալով սրահանջել: Դեռ երեք կաթո-
ղիկոսուհի-էլ այս չարչարանքների մէջ էին,
որ Եաս-Արբասը սկսաւ Հայերուն հանել
Հայաստանէն և դէպ ի Պարսկաստան քշել:
Սրապիոն մեռաւ. բայց Գաւիթ և Մելքի-
սէթ ժողովրդեան հետ գնում էին դէպ ի
Պարսկաստան: Ճանապարհումը Մելքիսէթ
Կաթողիկոսը մէկ հնար գտաւ ու փախաւ:
Իսկ Գաւիթ գնաց իւր խղճալի ժողովրդեան
հետ, ինչպէս գաղթական, մինչ իսպահան, և
սցն տեղ էր իւր Կաթողիկոսութիւնը վա-
րում: Մելքիսէթ կաթողիկոսն-էլ ընկաւ
Եաս-Արբասի ձեռքը և այնպիսի վիշտեր և
նեղութիւններ քաշեց, որ լեզու չէ կարող
սրտամէլ: Այս նեղութիւնները տեւեցին

տասնևութ տարի : Բայց վերջապէս Մեւ-
րիսէթ Կաթողիկոսը, իւր տեղ ձեռնադրե-
լով Սահակ Կաթողիկոսին, 1624 թուին
թողեց Էջմիածինը և դնաց Կոնստանտի-
նուպօլիս, և այն տեղէն-էլ եկաւ Լեհաստան,
որ այն երկրի մէջ բնակված Հայազգի ժո-
ղովուրդներէն մէկ օգնութիւն գտնէ : Բայց
1625 թուին Մովսէս Կաթողիկոսն-էլ ձեռ-
նադրվեցաւ : >

Արբ որ Մեւրիսէթ Կաթողիկոսը եկաւ
Լեւոպօլիս քաղաք՝ այն տեղի բնակիչ Հայերը
այնպէս ընդունեցին նրան, ինչպէս որ վայե-
լուչ էր ազգի Հայրապետին, և շատ նուէր-
ներ ընծայեցին Սուրբ Էջմիածնի ազատու-
թեան անունով : Եւ որովհետեւ Լեհա-
ստանի Հայերը մինչև այն ժամանակ ե-
պիսկոսոս առաջնորդ չունէին, և քահա-
նայից ձեռնադրութեան համար նեղութիւն-
ներ էին քաշում՝ շատ անգամ նորընծա-
յացողներուն հետու տեղեր ուղարկելով,
կամ հետու տեղերէն Հայոց եպիսկոպոսնե-
րու սրտահարար դալուն ստրակելով, և
մանաւանդ Էջմիածնի նուիրակներուն, որ
երբեմն շատ տարիներ ճանապարհ արգել-
վում էին, և Լեհաստանի Էջմիածնէն հե-
ռու լինելը՝ Էջմիածնին մեծ մեծ վնասե-

բու սրտածառ էր դառնում, Էջմիածնի ար-
դիւնքը այսպիսի առիթներով ցրվում ցըն-
դում էր, և Լեհաստանի Հայերը խղճա-
հարութիւն էին կրում, որ նոցա հովու-
ութիւնը Էջմիածնին վիշտ ու ծանրու-
թիւն էր դառնում, Հայերը միտք արին՝
իրանց համար մէկ առանձին եպիսկոպոս
ձեռնադրել տալ, որ այն եպիսկոպոսը
իրանց առաջնորդ լինի, և այն օտար աշ-
խարհի մէջ պանդխտացած ցրուած հօտին
հովիւ դառնայ և Էջմիածնի նուիրակու-
թեան գործը կատարէ: Այս Հայերու խոր-
հորդը ունէր համ լաւ կողմ, համ վատ:
Հայերը երբ որ ուղում էին եպիսկոպոս
ունենալ՝ կարող էին Էջմիածնէն գրով-էլ
խնդրել, և Վաթողիկոսը նոցամէն չէր խը-
նայէր հողևոր առաջնորդը: Մանաւանդ այն-
պէս հեռաւոր տեղ, ինչպէս որ Լեհա-
ստանն էր, այնքան հեռու Էջմիածնէն՝
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաստատու-
թեան և բարեկարգութեան կենտրոնէն,
հարկաւոր էր այնպիսի եպիսկոպոս, որ
սուրբ Էջմիածնի մէջ լինէր աչքը բացած,
համողուած լինէր Հայաստանեայց եկեղե-
ցւոյ օրրութեան, անարատութեան և ան-
սպիթար վարդապետութեան մէջ, և նորա

ջերմեռանդութիւնը, թէև աւելի մօտ լինէր կրօնամոլութեան, փոյթ չէր, միայն թէ հաւատարմութիւնը, մտերմութիւնը հրատարակաւ յայտնված և վկայված լինէր. ինքը լինէր հարազատ որդի Էջմիածնի, որ կարողանար այնպիսի զաւակունք-էլ սերել: Մէկ անգամ ծուռն էր Հայերու ցանկութիւնը, որ ուզում էին ունենալ եպիսկոպոս, և չըցանկացան ունենալ Էջմիածնի եպիսկոպոս, Էջմիածնի մէջ ի մանկութենէ զարգացած, Էջմիածնի հոգով տոգորված, Էջմիածնի մայրութեան անձնանուէր, այլ ուղեցան իրանց մէջէն: Կարելի է ցանկացել էին, որ իրանց եպիսկոպոսը լինի լեզուագէտ, իմանայ Լեհաստանի լեզուն, Լեհաց բարբն ու վարբը. բայց լաւ էր, որ այս նոցա ուղեցած բաներէն մէկ քանիսը սրահաս լինէին, և եպիսկոպոսը լինէր հարազատ որդի եկեղեցւոյ, քան այդ ձիրքերը ունենար, և հոգով լինէր օտար: Ի՞նչպէս էր կարող Լեհաստանի մէջ զարգացած հոգեւորականը առաջնորդութիւն անել Հայոց ազգին, որ աշխարքի ամեն կողմերէն էին հաւաքվել. մէկը Սիւնեաց երկրէն, մէկը Տայոց, մէկը Արարատէն, մէկը Վասպուրականէն: Նոցա այնպէս մարդ էր հարկաւոր

ստաջնորդութեան համար, որ հաղորդակից
 եղած լինէր Հայերու քաջած ամեն թշուա-
 ռութեանց. տեսած լինէր հուր, սուր, սով,
 գերութիւն, հարուած, նեղութիւն, աղքա-
 տութիւն. որ փորձեալ դուրով՝ կարողանար
 փորձանաւորաց օգնական լինել: Փորձով
 յայտնի է, որ եթէ մէկ մարդ իւր հայրե-
 նիքէն երկար ժամանակ դուրս է մտում՝
 մոռանում է իւր հայրենեաց ձէսերը և սո-
 վորութիւնները, և հաճախում է այն տեղ-
 ւոյ ձէսերու և սովորութիւններու աղղե-
 ցութեան, ուր որ իւր կեանքն է անցուցա-
 նում: Ահա ստաջնորդ ծնած, զարգացած,
 ուսումն առած և պաշտօնի մէջ դտնուած
 մարդը ինչպէ՞ս է կարող էջմիածնի սրտ-
 կեր դառնալ օտար աշխարհումը. ինչպէ՞ս
 է կարող ճիշդ սահանջել այն ձէսերը, այն
 սովորութիւնները, որն որ բազմաժամա-
 նակեաց տեսչութեամբ սրբացած են էջ-
 միածնի մէջ, և որ որ ինքը բոլորովին ան-
 ծանօթ է և չունի դէպ առ նա ոչինչ հա-
 կամիտութիւն: Այս և սոցա նման անթիւ
 հանգամանքներ միայն ժողովրդոց ցանկու-
 թեան կողմանէ էին ձախորդութեան նշան
 և առհաւատչեաց. իսկ Մեծքիսեթ Կաթողի-
 կոսի կողմանէ ճայրագոյն սխալն այն էր

որ՝ երբ նրան յայտնեցին ժողովրդականք
 իրանց ցանկութիւնը, նա իսկոյն շատաց
 թէ՛ «Եթէ դուք առաջնորդ էք ուղում, ես
 ձեզ համար էջմիածնէն բերել տամ, կամ
 էջմիածնէն ուղարկեմ. կամ ձեր նոր-ընծա-
 յացուն ուղարկեցէ՛ք էջմիածին, որ այն
 անշ ձեռնադրուի, որ էջմիածնէն դուրս
 ձեռնադրութեամբ սովորութիւն չըմտնի աղ-
 փի մէջ, և էջմիածնի մէկ արտօնութիւնը
 իրմէն չը յափշտակվի»: Մեւ թիսէթ Կաթողի-
 կոսը միտք չարաւ ինչպէս Հայրապետ,
 ինչպէս աղփի հայր և ինչպէս եկեղեցւոյ դը-
 լուխ. այլ միտքարաւ ինչպէս նեղացած պար-
 տապան. կամեցաւ ժողովրդեան կամքը հա-
 ձել և խոտոացաւ նոցա խնդիրքը կատարել >

Եթէ Մեւ թիսէթ Կաթողիկոսը չեկամե-
 նար իսկոյն ժողովրդեան ցանկութիւնը նը-
 րանց կամեցածի սէս կատարել, այլ այն-
 պէս խոտոանար անել, ինչպէս որ հարկ էր,
 չըթեթեացնէր եպիսկոպոսական կարգը,
 չըխախտէր էջմիածնի իրաւունքը, իւր կա-
 թողիկոսութիւնը ամուր կապէր էջմիածնի
 պատուոյ և առանձնաշնորհութեան հետ՝
 կարելի էր թէ՛ առ ժամն ժողովրդականք
 փոքր ինչ խրտնէին. բայց յետոյ, երբ օր
 լաւ միտք անէին՝ կըձանաչէին նորա տառ-

ներու իրաւացի լինելը և կրփօխէին իրանց
գաղափարը . և Մեկ-բիսէթ Կաթողիկոսը
կըզառնար նոցա աչքումը և բոլոր ազգի
համար նոր Մեկ-բիսէղեկ քահանայապետ ,
ճշմարիտ սրինակ Քրիստոսի :

Հայերը իրանք-էլ պիտի միտք անէին
այն , ինչ որ կաթողիկոսն-էլ պարտաւոր էր
միտք անել ու միտք չարաւ . Հայերը ու
կաթողիկոսը մէկ մէկէ օտար չէին . մէկը
Հայր էր , միւսները զաւակունք . մէկը Հո-
վիւ էր , միւսները հօտ . Հայերու մէջ-էլ
կային բան հասկացող մարդիկ , նոքա-էլ
պէտք էր միտք անէին և կաթողիկոսէն
այն բանը խնդրէին , որն որ եկեղեցւոյ սըր-
բութեան պահասութիւն չըբերէր : Հայերը
իրանց հայրենիքէն դուրս մնալով , օտա-
րութեան մէջ երկարատե պանդխտութիւն
քաշելով՝ մոռացել էին իրանց Հայութիւնը ,
իրանց ազգութիւնը , Էջմիածնէն առաջնորդ
ունենալ ուղում էին . բայց Էջմիածնի իրա-
ւունքներու սրբութիւնը թէ՛ ո՞րքան ան-
հպելի , անմերձենալի պիտի պահէին ու
ճանաչէին , մոռացել էին . ցրտացել էր նոցա
սիրտը համ Էջմիածնէն , համ կաթողիկո-
սէն . երբ որ տեսան կաթողիկոսին՝ այնպէս
կարծեցին , ինչպէս որ մանուկը իւր հօրը

տեսած չըլինի և յանկարծ օտարութենէն
Տայրը յետ դառնայ . մանուկը ինչպէս կը
խորշի իւր հօրէն, ինչպէս օտար կըկարծէ
իւր ծնողին . այնպէս էր Ահաստանի Հայեր-
բու կաթողիկոսի հետ ունեցած առնչակ-
ցութիւնը . սիրում էին, պատուում էին
առանց դիտակցութեան մտաց . կաթողիկոսն
էլ նրանց ընդունում էր ինչպէս խորթ զա-
ւակունք . խղիւղ էր հայրորդիութեան կասը
մէջերէն . մէկ մէկու վրայ, մտիկ էին անում
ինչպէս օտար . չըկար մէջերը այն ջերմե-
ռանդ մտերմութիւնը . ո՛չ կաթողիկոսը
կարողացաւ իւր ժողովրդեան սիրտը ջեր-
մացնել, ո՛չ ժողովուրդը կարողացաւ իւր
հարազատութիւնը ցոյց տալ : Մէլքիսէթ
Կաթողիկոսի Ահաստանի Հայերուն արած
այցելութիւնը մէկ առուտուրի նման բան
դարձաւ . նա դնացել էր այնտեղ վաստակ
անելու, և ո՛չ թէ ցրուած հօտը ժողովելու :

Մինչդեռ Հայերը և Կաթողիկոսը այս
հանգամանքներու մէջ էին, Հայերը ուղում
էին ստանալ առաջնորդ, միայն թղթի մէկ
երեսը կարդալով, և բանի վերջը միաք
չանելով, և Կաթողիկոսը կամենում էր նոցա
խնդիրը կատարել՝ որ Էջմիածնի համար
աւելի արդիւնք հանէ, միտքը չըբերելով

Թէ՛ այն սակաւ արդիւնքը ո՞րքան մեծ մեծ վնասներու պիտի սլատճառ դառնայ, եթէ նա Ղեհաստանի Հայերու մէջէն եւ պիտկոպոս ընտրէ, և ձեռնադրէ արտաքոյ Էջմիածնի. ըսինչ դեռ Հայերը այն դիտաւորութեան վրայ էին, և խորհուրդ էին առնում, որ ամենեցուն հաճութեամբ ընտրեն մէկ սարկելչտ, բարեբարոյ և ուսեալ անձն, որ եպիսկոսոսական կարգին արժանաբոր համարված լինի. մէկ հատ արեղայ՝ Նիկողայոս անունով, որին սովորաբար Նէ՛ղ Թորոսէջ էին անուանում, մէկ քանի բարեկամներու միջնորդութեամբ Մելքիսեթ կաթողիկոսի կամքը հաճեցուց, որ նրան տայ այն երկրի առաջնորդութիւնը՝ Լէօպօլիս քաղաքի Եպիսկոպոս ձեռնադրելով։

Սակայն կաթողիկոսը թէպէտ կարող էր ասել թէ՛ «Ես կաթողիկոս եմ, և ձեռնադրութիւն անել կարող եմ, ինչպէս Էջմիածնի մէջ, նոյնպէս և ամեն տեղ ». բայց չունէր իրաւունք համանդամայն ասել՝ թէ՛ «Ումն ուղեմ», կարող եմ ձեռնադրել ու Գորա համար առաջ Պողոսն էր խօսել թէ՛ «Մի՛ դիցես ձեռն ի վերայ անարժանի»։ Եպիսկոպոսի ընտրութիւնը, առաքելական դարերու սովորութեամբ, ընդհանուր ժողովրդեան

Հաճութենէն էր կախուած, և ոչ մէկ քանիսի կամքէն, կամ մէնակ ձեռնադրողի յօժարութենէն: Նիկող չունէր այն արժանաւորութիւնը, ինչ որ պահանջուած էր եպիսկոպոսական կարգը, կամ ինչ որ ուզուած էին այն երկրի ժողովուրդքը, որոց որ նա պիտի լինէր առաջնորդ: Հայերը ճանաչուած էին թէ՛ Նիկոլին, թէ՛ նորա ծնողաց, թէ՛ նորա ազգականաց: Հայերը իմանուած էին, որ Նիկոլը մէկ բարեբարոյ մարդ չէր. նորա ուսումն էլ ոչ այնքան հոգևոր էր և աստուածային, որքան մարմնաւոր, շնչաւոր, և այլն: Հոգևորականները ևս առաւել գիտէին նորա անարժանութիւնը, այն-էլ գիտէին, որ եթէ նա առաջնորդութիւն ստանայ՝ պիտի մեծ մեծ չարեաց պատճառ դառնայ. և ազգը օտարութեան մէջ, իւր այն պանդուխտ աշխարհումը, ուր որ շրջապատած է կրօնական և քաղաքական վտանգներէ՝ պիտի դժբաղդութեան խորխորատ գլորուի. և եկեղեցին, որ մէկ ծառէն կտրուած ոստի նման այն տեղ ընկել է և արմատացել, իւր անարատ հարսնութենէն զրկվելով՝ պիտի ցամաքի և չորանայ:

Աշխարհական և եկեղեցական ժողովրդապետները և Ազգապետները եկան, երբ

որ լսեցին թէ՛ կաթողիկոսը խօսք է տու-
ել Նիկոլին ձեռնադրել . հաւաքիլեցսն կա-
թողիկոսի մօտ, և սկսան մի առ մի յայտ-
նել Նիկոլի անարժանութիւնը և աղաչել,
որ նա Նիկոլին եպիսկոպոսութիւն չըտայ,
և եկեղեցին և խղճալի աղգը այն օտար
աշխարհումը, այն սրանդխտութեան մէջ՝
նրա ձեռքը չըմատնէ . Դրովհետեւ ժողովրդա-
կանաց բաղմութիւնը ոչ թէ միայն Ղե-
սօլիս քաղաքի բնակիչ Հայերը, այլև բոլոր
Լեհաստանի մէջ սրանդխտացած համադի-
ները պիտի եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան
և առաջնորդ ընդունելու համար հաճու-
թիւն ունենային, մահասար շինէին, և այն-
պէս խնդրէին կաթողիկոսէն : >

Արբ որ կաթողիկոսը մէկ քանի մարդոց
ականջ դնելով՝ չըկամեցաւ ընդհանուր ժո-
ղովրդեան բաղմութեան աղաչանքը լսել,
որմէն թագաւորն-էլ և թագաւորութիւնն
էլ չէր կամենար երես դարձուցանել, և
ուզում էր իւր կամքը պաշտել տալ՝ Հայոց
ազգի բաղմութիւնը վիրաւորուեցաւ, և
սկսաւ իւր իրաւունքներու ձայնը բարձրա-
ցնել : Այս միջոց ազգը ունէր իրաւունք
մինչև թագաւորին բողոք տալ . բայց սա-
հեց իւր ազգութեան սրտիւր, իւր Հայ-

բապետի պատիւը . կամեցաւ անէց տունի վերջացնել բանը . կարծեց թէ՛ կաթողիկոսը պիտի լսէ նորա խօսքը , երբ որ նրան հրատարակաւ առջևը դնեն և ասեն . « Հայրապետաց կանոններու զօրութեամբ՝ մինչև որ համօրէն ժողովուրդը համաձայն հաճութեամբ ընտրութիւն արած չըլինի և ընտրածի արժանաւորութիւնը վկայած չըլինի՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելու և առաջնորդ անելու օրէնք չըկայ . և որովհետև մենք գիտենք , որ այդ Նիկոլը ո՛չ թէ եպիսկոպոսութեան , այլև ունեցած քահանայութեան ևս ընդունակ և արժանաւոր չէ . այդ պատճառաւ դու , որ թէպէտ ազգի Հայրապետ ես , բայց չունիս իրաւունք մեր կամաց ընդդէմ նրան եպիսկոպոսութիւն տալ , և մեր վերայ առաջնորդ կարգել . ուրեմն՝ մեզ հայրութիւն արա՛ , և Նիկոլին մի՛ ձեռնադրիր . այլ թէ կամենում ես ձեռնադրութիւն անել , և մեզ եպիսկոպոս շնորհել՝ մենք ունինք ընտրած եպիսկոպոսացու , որին որ մենք արժանաւոր ենք համարում , և միաբերան վկայութիւն ենք տալիս , և քեզ-էլ աղաչում ենք , որ նրան ձեռնադրես , և ո՛չ Նիկոլին , և քո Հայրապետական շնորհարաշխութիւն մեզ առաջնորդ կարգես » :

Ի հարկէ, այս խօսողները մէկ սինլիքոր մարդիկ չէին խաժամուժ ամբոխի մէջէն, այլ ազգի մեծամեծներն էին, և համազգային ժողովներով ընտրած դատաւորները, որոնց որ Լեհաստանի տէրութիւնը յանձնել էր ազգի ներքին կառավարութիւնը, որով որ ազգն-էլ սլարժենում էր, թէ ունի ազատութեան արտօնութիւններ: Եթէ սոքա նոյն խօսքերը ասէին առաջի թագաւորաց՝ պիտի չամաչէին, պիտի իրաւունք գտնէին, պիտի իրանց ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը յազթող հանդիսացուցանէին. այլ նոքա չըկարծեցին թէ՛ բանը այնտեղ պիտի հասնի, որ թագաւորն-էլ իմանայ:

Մեւքիսէթ Կաթողիկոսը ի մանկութենէ Պարսից մէջ լինելով, նոցա դաւազանի տակը աչք բացած լինելով, նոցա բռնութիւնը իրան բնաւորութեան նման սեփականելով, փոխանակ ժողովրդեան կամքը սրտուելու՝ սկսաւ սատել Հայերու բազմութեան, որ նոքա ընդդիմութիւն չանեն, և Նիկոլին և նորա եպիսկոպոսութեան և առաջնորդութեան հակառակ չըկանդնին: 7

Այլ թէ Հայերուն, իւր կամքին հստակեցնելով, ինչ բարութիւն պիտի հասցնէր ազգին Մեւքիսէթ Կաթողիկոսը՝ չասաց ո՛չ

ինչ . և նորա դիտաւորութեան մէջ ազգի
օգուտը կամ արդեօք՝ չըգիտեմ . եթէ ազգի
օգուտն էր ուզում՝ ինչի՞ չէր նոցա հետե-
ւում . միթէ ազգը երեխան էր , որ ակա-
մայ դեղ էր ուզում տալ , երբ որ նա սյն
դեղը չէր ուզում ընդունիլ , ու լացով և
կոծով յետ էր դարձնում : Վսյ սյն դեղին՝
որ ակամայ պիտի ընդունիլ :

ԳԼՈՒԽ 3 .

Սէկ սովորական բան է դառել այս , երբ
որ Հոգևոր իշխանութիւնը կամենում է իւր
ճանխան փոխել՝ իսկոյն ձեռքն է առնում
վահանի պէս այս խօսքը թէ՛ Աշխարհայանի
Եղ շխտանունն հոգեւոյ գործերու մէջ : Տե՛ս
թէ ո՞րքան հեռացան այժմ Հոգևորականք
և աշխարհականք մեկզմէկէ , որպէս թէ Հո-
գևորականք արևելքումն են և աշխարհա-
կանք արևմուտքումը , կամ Հոգևորականք
միայն քրիստոնեայ են և աշխարհականք
եթովպացիք , կամ Հոգևորականք Հայկի
ու Արամի սրդիքն են և աշխարհականք
աղախնաճին աղջկորդիք , Հոգևորականք ե-
կեղեցւոյ մէջ անձնիշխանք՝ իսկ աշխարհա-
կանք նոցա ըստրուկք և ծառայք :

Նայց արդեօք այսպէս են խօսում այն ժամանակն-էլ, երբ որ աշխարհականաց տուրքը նրանց հարկաւոր է լինում. արդեօք այն ժամանակ իրանց ձեռք, եղանակը, ոճը իսկոյն չեն փոխում ու ասում հոգևորականք »Մենք-էլ ձերն ենք, եկեղեցին-էլ ձերն է, դուք-էլ մեր սրահսպանողն էք և մեր կերակրողն էք, և եկեղեցւոյն շէն սրահողը դուք էք»։ Թէ մէքիչ յետ նայինք հին օրերու վրայ կրտսնենք որ՝ շատ անգամ աշխարհայինս լուս Հոգեւորականաց Գործերու մէջ չխառնուին ասողները այնքան լացել են, այնքան ողբացել են, այնքան կողկողել են, որ նոյն իսկ աշխարհականներուն ասել են տուել. »Ասա ի՞նչ անենք, եթէ որ մենք չօգնենք մեր հոգևորականաց՝ ո՞վ ասա պիտի օգնէ, ո՞վ պիտի խնայէ, ո՞վ պիտի սղորմի«։ Խրղճալի աշխարհականք, հաւատարիմ շներու նրման թէ և փայտ են ուտում, բայց իրանց սէրը և ջերմեռանդութիւնը ձեռքէ չեն թողնում, թէ և նոցա առընչակցութեան մէջ չըկայ բնաւ այն նմանութիւնը, ինչ որ կայ շան և ժարդու մէջ։ Ա՛յ հոգևորականք են այնքան բարձր և ո՛չ աշխարհականք այնքան ստոր. ո՛չ հոգևորականք են այնքան ազնիւ և ո՛չ աշխարհականք այնքան ար-

ՏամարՏելի: Չրպիտի Հայոց Հողևորականք
խւրեանց ժողովրդեան վրայ այնպէս նային,
ինչպէս որ սովոր են նայիլ Պարսից խանե-
րը և Տաճկաց փաշաները և բէգերը. իրա-
ւի, նոցա աչքումը Հայերը քան զշուներ ա-
ւելի ազնիւ չեն. բայց Հայոց Հողևորականք
սխալի իմանան, որ իրանց Տայր ու մայրը,
իրանց եղբարքն ու քոյրերը են այն ժողո-
վրդեան մէջէն, և իրանք-էլ նոցամէն են
ընծիւղվել և երկինքէն եկած չեն:

Դարձեալ, նոյն խօսքը կրկնեմ — եթէ
մէքիչ յետ նայինք Տին օրերու վրայ՝ կը-
տեսնենք յայտնի, որ եկեղեցի ասելը՝ ժողո-
վուրդն է, որոյ մէջը Հողևորականք ո՛չ թէ
իշխող են, այլ եկեղեցւոյ սպասաւոր և միայն
աստուածային խորհրդոց մատակարար. այլ
խօսքերով ասենք. « Հողևորականք ժողովր-
դեան Տամար են, և ո՛չ թէ ժողովուրդը
Հողևորականաց Տամար»:

Մի միայն եզիստրոացիք էին, որ քուր-
մերուն տուել էին առանձնազարմութիւն,
և արել էին ամեն առանձնազարմութեանց
(չասկէրոս) գլուխ. և այժմ Չինաց հանրա-
րկններն են և Հնդկաց Էրահմանները, որ Տա-
սարակ ժողովուրդի մէջէն շատ յայտնի են
դուրս ցցվում: Իսրայէլացոց մէջ, ուտոի

որ դուրս եկաւ քահանայական և զևտական
դասակարգութիւնը, այդպէս չէր: Եգիպտոս-
ցոց առաջնեկները երբ որ մատնվեցան անդ-
րանկաճախ սրոյն՝ Աստուած պահանջեց Իս-
րայէլացոց ազգէն, ասելով «Մանուկ՝ որ
բանայ զարգանդ կուսի՝ Սուրբ Տեառն կո-
չեսցի»: Սուրբ այն անդրանիկներու փոխա-
նակ պիտի Աստուծոյ նուիրված լինէին, որ
Եգիպտոսցոց մէջ կոտորուեցան, իսկ Իսրա-
յէլացոց մէջ փրկվեցան: Յետոյ օրէնսդիրը
մեղմեց իւր օրէնքը. փոխանակ ամէն ցեղի
անդրանիկներու՝ միայն մէկ զևտական ցեղը
ուղեց, որ սպասաւոր լինին վկայութեան
խորանին և միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան
մէջ, ոչ թէ պատկեր Աստուծոյ, որ Աս-
տուծոյ նման պաշտովին, այլ միայն պատ-
գամաւոր, որ Աստուծոմէն լսածը՝ մարդոց
ասեն, և մարդոցմէն լսածը՝ Աստուծոյ հաս-
ցնեն: Այս պաշտօնը միայն այն ժամանակ
է պատկառելի, երբ որ պաշտօնեան իմա-
նում է իւր կոչման պատիւը. իսկ երբ
ինքը ոտնակոխ է անում իւր պաշտօնը՝
դատապարտված է քան զաշխարհականը
չար ևս: Քեզ օրինակ Դադանն ու Աբիրօնը
և Կորխը. քեզ վկայութիւն Հեղեայ որդիքը՝
Ոփնին ու Փենէհէսը. քեզ յարացոյց Ողիա:

Առաջին երեքը այն մասին դատաստարուկե-
ցան, որ իրանց անձը բռնութեամբ էին նու-
իրում Աստուծոյ պաշտօնին. երկրորդ եր-
կուսը՝ որ իրանց պաշտօնի մէջ անհաւա-
տարիմ էին և անարժանութիւն էին ցոյց տա-
լիս. և երրորդ մէկը՝ որ յանդրդնութեամբ
մերձեցաւ իւր պաշտօնին: Թողնունք Ահա-
րոնի որդւոց պատիժը, որ այն-էլ մէկ ու-
րիշ կողմնական խրատ էր հոգևորականաց՝
թէ ինչպէս պիտի կատարեն Աստուածային
պաշտօնը:

Սոքա դեռ ևս ասած չէին ժողովրդակա-
նաց թէ՛ Պուք սուսկացէք^ս. ապա թէ ոչ
ժողովրդականք քարկոծ կ'անէին: Ժողովու-
դականաց ձայնը ոչոք չունի իրաւունք
կտրել տալու: Երբ որ Մովսիսին ասացին
թէ՛ Ելիզադ ու Մովիզադ բանակի մէջ մար-
դարէանում են, Մովսէս չասաց թէ՛ թող
լռեն. նա ուրախացաւ և ասաց. Պինչ երնէկ
կըլինէր, որ ամեն ժողովուրդն-էլ մարդա-
րէանային: Ո՞վ է կարող ժողովրդեան ձայնը
կտրել տալ. ձայն ժողովրդեան է ձայն
բաղմաց և ձայն Աստուծոյ: Թող ժողովու-
րդեան ձայնը չըլինի ձայն Աստուծոյ. ո՞վ
է կարող ասել թէ՛ ժողովրդեան ձայնը ձայն
բաղմութեան չէ, կամ թէ իւր իսկ. ժողո-

վուրդը ինքը գիտէ իւր ցաւը, և ինքը պիտի ասէ իւր դեղը. եթէ նրան բռնութեամբ դեղ տալու լինին՝ տիտի նմանին այն բժշկին, որ գռեխը ձեռին վաղում էր հիւանդի ետեւն, մինչ որ հիւանդը քանի տեսնում էր բժշկի ձեռին գռեխը՝ սարսափում էր: Մեւրիակեթ կաթողիկոսը համուզում էր բռնութեամբ դեղ տալ, համուզում էր այս ճանիով բաղմութեան ձայնը կտրել տալ. համ ժողովրդեան գլխին ուղում էր ահամայ առաջնորդ դնել, համ ուզում էր որ ժողովուրդը լռէ: Ինչ էր արդեօք կարծում ժողովրդեան, մարդիկ թէ՛ ոչխարներ. բանական կենդանիք՝ թէ՛ անբան անասուն: Եթէ նոցա լսելու չէր, ինչի՞ լսեց առաջնորդ ուղելու խնդիրը. եթէ առաջին խնդիրը կատարելու յօժարեցաւ՝ ինչի՞ երկրորդ խնդիրը, որ աւելի օրինաւոր էր, աւելի բանաւոր էր, ուղաց մերժել, աստիտա անել: Մեծիդիւ լեօն, Քեցոս շօն, Դոսթոյոյ Դեբ ուլամա՛ն վար:

Ժողովրդականք ամենեկին չըլուեցին, այլ միշտ գնում դալիս էին կաթողիկոսի մօտ, և նոյնն էին անդադար կրկնում թէ՛ Նիկոզին չենք ուղում, և նրան մեղ առաջնորդ չենք ընդունում և չենք ընդունիր: 7

Տեաաւ Կաթողիկոսը, որ Լէոսօլիս քաղաքի մէջ չէ կարող այն Նիկոլի անկանոն ձեռնադրութիւնը կատարել, մէկ օր 1627 թուին, ծածուկ քաղաքէն դուրս գնաց, և այն տեղ մէկ հեռաւոր վանքի մէջ, որ ասփղամ էր Հաճիստոյ Սարտաշաճին, առանց մէկ մարդու խնայում քաղու, սկսաւ գիշերով առանձին ձեռնադրել Նիկոլին: 7

Ասիականացոսի ձեռնադրութեան ծիսակատարութիւնը դաղտնութիւն չէ կարող ընդունիլ: Ասիականացոսը փետայ է եկեղեցւոյ. և նորա հարսանիքը օրէնք չըկայ դողութեամբ կատարել: Ոչ Կաթողիկոս, ոչ Հայրապետ չունին իրաւունք եկեղեցւոյ նախնեաց սահմանած ձեւը ինքնադրուիս ոտքի տակ դնել: Սյս պատճառաւ այն Հաճիատար Սարտաշաճնի վանքի միաբաններէն մէկը՝ գնաց վաղ ի վաղ Լէոսօլիս քաղաք, խնայում տուեց քաղաքացոյց և ժողովրդեան Նիկոլի ձեռնադրութեան ըսկզբնաւորութիւնը: Հայերը բազմութեամբ եկան հասան, և երբ արեան թէ՛ ձեռնադրութիւնը արդէն մտաւ է հասել աւարայան սկսան բարձրաձայն աղաղակել և միաբերան ասել թէ՛ Պենք ուղում, Սի՛ ձեռնադրիր: 7
 Մի՛ թէ այս տեղ չունէին Հայերը իրաւունք

Տարցնել Հայրապետին թէ՛ »Ո՞ւր է եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդիսավեհութիւնը, ո՞ւր են ամեն արհեստաւորաց, վաճառականաց, երկրագործաց, խաշնարածից և ամեն տեսակ Հայերու երեսփոխանք և պատգամաւորք, որ պիտի ներկայ գտնուին և՛ վկայութիւն տան, անարատ Հարսի՝ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ հարսանեաց մանկունք առագաստի հանդիսանալով :

Եւ այց կաթողիկոսը էլի անկաջ չըդրեց. առաջ տարաւ այն անկանոն ձեռնադրութիւնը և աւարտեց : Ժողովուրդն-էլ տեսնելով այն վշտացուցիչ անցքը, որ իրանց Հայրապետը, իրանց ջերմեռանդ սիրոյ և հիւրընկալութեան փոխարէն այնպիսի հատուցումն արաւ, օտար երկրումը, օտար տէրութեան մէջ անկարկատելի երկպառակութեան դուռն բաց արաւ, տրտմութեամբ և սրտակտուր դարձան ամեն մարդ իւր տունը : Եւ քան զայն աւելի ինչ էին կարող անել . շնա իրանց Հայրապետն էր, ո՞վ կրկամենար այն բազմավիշտ ճերուճւոյն ցաւ ի վերայ ցաւոց յաւելուլ և այն պանդուխտ տեղումը աւելի վշտացնել : Այն էլ բաւական էր, որ դալու ժամանակը, երբ

որ մտնում էր Լէոպօլիս քաղաք՝ ընդունել էին ինչպէս Հրեշտակ Աստուծոյ Ամենակալի, այժմ Լէոպօլիսէն ելանելու ժամանակը՝ պիտի երթայ գլխակոր և ամօթասպարտ, և իւր հոգեծին զաւակաց սրտին անբուժելի խոց դրած:

Հայերը չէին բնաւ կամենար իրանց Հայրաստիւնն անպատիւ անել և անարգել. այս նոցա խաղաղասէր բնութեան, մարդասիրութեան և հայրասիրութեան բնաւորութենէն բոլորովին դուրս էր. սակայն անյաջող հանգամանքը էին այս բաները արտաքս հրաւիրել: Ինչ հնար ունէին Հայերը, թէ այնպէս չանէին, երբ որ քաջ գիտէին, որ այնուհետև որքան որ ներողամտութիւն ցոյց տան Կաթողիկոսին՝ Նիկոլի ձեռքը այնքան զէնք պիտի աւելացնուն, և կաթողիկոսն-էլ պիտի ասէ, ՚՛Կրկակղես՝ կ՛ուտես. և պիտի կարծէ թէ՛ արդէն իւր ձեռնադրած եպիսկոպոսը Լէոպօլսեցոց գլխին նստաւ առաջնորդ, և պիտի նոցամէն սռած բուրդով ու կաթով համ ինքը լքցվի, համ էջմիածնի պարտքը հատուցանէ: Ինչ հնար ունէին Հայերը այնպէս չբլարվիլ Կաթողիկոսի դէմ, երբ որ պարդ տեսնում էին իրանց գլխին հասնելու չա-

րիբը, ճանաչում էին Նիկոլին և նախազգուշութիւն էին պահպանում: Բայց այս նախապահպանողական միջոցները ոչինչ օգուտ չունեցան, ժամանակը չարութեան յաջողութիւն դանելու յարմար էր, և Նիկոլ օգուտ քաղեց այս հանդամանքէն: Նիկոլ ո՛չ ներկայ չարութենէն էր վախենում և ո՛չ ապառնի պատմութիւնէն էր ամաչում. նորա աչքումը բարի անունը, բարի համբաւը ոչինչ տրժէք չունէին. նրան հարկաւոր էր առաջնորդ դառնալ, նորա համար «ամեն միջոցները ներելի էին» ինչի՞ սլիտի իւր նպատակին հասնելու համար հաղարաւոր ռիսկներէ սանդուխտ չըշինէր. եպիսկոսոս դառնալն էր դժար, այնուհետև նրան ամեն ինչ կարելի էր, ամեն ինչ թոյլ տրված, ամեն ինչ հրամայած:

Արբ որ Մեւքիսէթ կաթողիկոսը, այս անարժան և անկանոն գործը կատարելէն յետ, ուղում էր Աէոպօլիս քաղաքէն դուրս դալ և երթալ Կամենից՝ ժողովրդականաց մէջէն ոմանք, էլի կամենալով խաղաղասէր հողւոյն հպատակիլ, չարեաց փոքրագոյնը քնտրելով խնդրեցին Կաթողիկոսէն, և ստիպեցին Նիկոլին՝ որ նա-էլ կաթողիկոսի հետ երթայ, չըմնայ այն քաղաքու-

մը և ստառնալիք ևս խօսեցան : Նիկոլն
էլ չըհամարձակուեցաւ ընդդէմ կենսլ, վեր-
կացաւ կաթողիկոսի հետ և գնաց : Ինչ լաւ
կ'անէին Հայերը, եթէ իրանց խօսքի վրայ
հաստատ կենային, և Նիկոլին՝ որ մէկ ան-
գամ քաղաքէն դուրս էին վարել, էլ միւս
անգամ ներս չընդունէին. շատ շարիք պիտի
խափանէին, և ժողովուրդը պիտի իրա
իրաւունքը իւր ձեռումը ամուր պահէր :
Բայց տե՛ս որ՝ գործը ուրիշ ուղղութիւն
տոացաւ : >

Սեւքիսէթ կաթողիկոսը, որ այդպէս ան-
ճոռնի ճանվաներով Նիկոլին ձեռնադրել
էր և Ղեոսօլսի առաջնորդութիւնը առել
էր, արդէն ինքն-էլ ճանաչել էր նորա ան-
պիտանութիւնը և կամենում էր նրան
իրա գլխէն հեռացնել : Եթէ Նիկոլը մէկ
քաղցր մարդ լինէր՝ Կաթողիկոսը, որ գը-
նում էր Կամենից քաղաք՝ Էջմիածնի պար-
տուց անուամբ ժողովք անելու, կըտանէր
նրան-էլ իւր հետը, որ նա համ առաջ-
նորդ կըլինէր, համ Կաթողիկոսին օգնա-
կան, և կարելի էր որ՝ Կաթողիկոսի առջև
հաւատարիմ սպասաւորութիւնը տեսնելով
Կամենիցացի Հայերը սիրէին Նիկոլին, և
Նիկոլի առաջնորդութիւնը և եպիսկոպո-

տութիւնը , որ Լէոսպօլիս յողորմող էր և
գայթ-ի գայթի, Կամենիցայոււմը սկսէր հաս-
տատակիլ: Մեւքիսէթ Կաթողիկոսը Նիկոլի
ընթացքը տեսնելով՝ կամեցաւ շուտով իւր
գլխէն մերժել, որ նա՝ ինչպէս Լէոսպօլիս,
նոյնպէս և Կամենիցոււմը՝ իւր և ժողո-
վրդեան մէջ խտրոց չըզձէ, և միջնորմն բա-
ժանման չըդառնայ: Երբ որ հասան ճանա-
պարհի կէտը, Մեւքիսէթ Կաթողիկոսը, որ
Լեհաստանի Հայերոււն-էլ Հայաստանի Հա-
յերու նման էր կարծել, և մոռացել էր
որ նոցա շատը Անեցիք են, որ մէկ լուի
համար մէկ բարձ կ'այրեն, ասաց Նիկոլին.
»Այժմ դարձիր Լէոսպօլիս և քո եպիսկոպո-
սութիւնդ վարէ»: Նիկոլ պատասխան տու-
եց եղուիթարար, «Միթէ քո Սրբազանու-
թիւնը չըտեսաւ թէ՛ ժողովուրդը ինչպէս
էր զրահաւորուած իմ դէմ, ես ինչպէս
եմ կարող երթալ և նոցա մէջ բնակվիլ»:
Դժարը մէկ անգամ սխալեցնելն էր
Կաթողիկոսին. Նիկոլը կարողացել էր սը-
խալեցնել, նորա բարեկամները՝ ազգի միջի
որդոււնքները, ազգի նեխեալ և փտեալ
անդամները, խնայած չէին ազգի Հայրապե-
տին, խնայած չէին ազգի անուան, ազգի
սրատուին. Մեւքիսէթ Կաթողիկոսի նեղու-

Թիւնը իմանալով, փողի կարօտ լինելը
հասկանալով՝ արդէն նորա սիրտը դար-
ձուցել էին. նա զոհել էր իւր սարտաւո-
րութեան սրբութիւնը, իւր սաշտօնի յար-
գըն ու մեծարանքը՝ դրամոց հարկաւորու-
թեան. առաջին ոտնափոխը արել էր ու
յետ դառնալու չունէր բաւական ուժ :
Ժողովրդեան իրաւունքը վշտացուցել էր .
հայրապետադիր կանոնները ոտնակոխ ա-
նելով բռնաբարել էր. այնուհետև ինչ կար,
որ նա չանէր, միայն թէ իւր սարտքէն
կարողանար ազատվիլ :

Նիկոլի համախոհները, որ Կաթողիկոս-
ինն ուղեկից էին եղել, տեսան նորա դը-
րութիւնը. տեսան որ՝ լաւ յարմար ժամա-
նակ է. սկսան ծեծել երկաթը քանի որ
տաք էր. խորհուրդ տուին կաթողիկոսին,
որ կոնդակով վախեցնէ ժողովրդեան. «կոն-
դակով» որ Առաքելական թղթերու թոռ-
ներն էին և Կաթողիկեայց ծոռները : Չա-
սաց երանելի Կաթողիկոսը իւր մտքումը՝
»Չըլինի՞ թէ այսպէս խորհուրդ տուողները
Նիկոլի առաջնորդութենէն շահի ակնկա-
լութիւն ունին. չըլինի՞ թէ Նիկոլն-էլ նոցա
սարտական է, և ինչ փող որ իւր ձեռնա-
դրութեան համար ինչպէս շանխուր տու-

եւ է՝ նոցամէն է առել, և առաջնորդական արդիւնքէն պիտի հատուցանէ: Չըլինի թէ անուներ Նիկոլինը պիտի լինի և առաջնորդութիւնը նորա պիտի անեն: Մի թէ չը հասկացաւ Կաթողիկոսը, որ առաջնորդառնալու համար ոչինչ չըլնայողը՝ առաջնորդութիւնը վարելու համար-էլ ոչինչ խնայելու չէ: Հասկացաւ, բայց էլի գրեց մէկ նամակ բանադրանաց Առաջնորդաց վրայ թէ՛ ՝ Ով որ Նիկոլին չի ընդունիր ինչպէս իւր եպիսկոպոս՝ նշուած լինի՞:

Միտո՞ս Հայրապետական անուանն, ամիտո՞ս նորա Առաքելական իշխանութեան և կոչման: Եթէ միտք անէր Կաթողիկոսը թէ՛ մէկ օր պիտի այն կոնդակը դրվի Ընդհանրականի շարքումը, բաղդատովի, համեմատովի՝ կարծեմ թէ չէր գրէր: Բայց Նիկոլի համախոհները մտածելու ժամանակ տուին խեղճ կաթողիկոսին:

Այս անդ մտքիս մէջէն մէկ խնդիր է յառաջանում. արդեօք այս երկուսէն որն էր աւելի յանցաւոր և մեղադրելի. Նիկոլը, որ իւր օգտի համար եպիսկոպոս դառաւ, թէ՛ Կաթողիկոսը, որ իւր օգտի համար ազգի օգուտը ոտքի տակ ձգեց. Նիկոլի համախոհքն էին աւելի մեղաւոր, որ ազգի

մասնիչ գառան, թէ՞ Անուաբուսեցի Հայերը, որ խսկոյն թագաւորին չըբողոքեցին : Թագաւորութիւնը անհնար էր, թէ մէկ հաս Նիկոլի համար կամենար քառասուն հազար տուն Հայ ժողովուրդեան խնդիրը մերժել : Ժողովուրդը սկիզբէն կակուղ շարժեցաւ Նիկոլի հետ, մինչև Նիկոլը քիչ քիչ ընտելանալով իւր վիճակին՝ յանդգնեցաւ, անդգամացաւ և հասաւ չարեաց ծայրը : Նիկոլ առաւ այն նամակը հովիտի տուած թղթի նման, և եկաւ Անուաբուս : Հայերն-էլ պիտի նրան այնպէս ընդունէին, ինչպէս որ հովիւները փարախի մէջ թուղթը բերնումը եկած գայլին : Հայերը պիտի անզգոյշ չըգտնուէին. պիտի ճանապարհներու վրայ պահասաններ դնէին, որ Նիկոլը գող-խ-գող ներս չըմտներ քաղաք, և որովհետև արքունուստ հրաման ունէին իրանց ներքին կառավարութիւնը իրանց մէջ կատարել՝ պիտի ամենայն դօրութեամբ ընդդէմ կենային, որ Նիկոլը՝ ինչպէս վախեցել էր և գնացել էր, նոյն երկիւղը սրտի մէջ պահէր, յետ չըդառնար և ոտքը միւս անգամ այն քաղաքը դնելու չըհամարձակէր : Մեւրթիսէթ Կաթողիկոսը, որովհետև նրան եպիսկոպոս էր արել, կարող էր իւր առջևը պահել որքան որ կամենար : 4

Հայերը թոյլ գտնուեցան: Կարելի է որ շատն-էլ իրանց մէջ ասացին թէ՛ գլուխը քարը, թո՛ղ եսլիսկոսրոս-էլ լինի, առաջնորդութիւն-էլ անէ, միայն թէ մեր ոչխարներուն վնաս չըբերէ: Բայց ինչպէ՞ս էր կարող գայլը ոչխարներու մէջ կենալ ու անանվնաս թողուլ: Հայերը ուշ իմացան Նիկոլի Անուարի վերադառնալը: Միթէ գիշերով ձեռնադրովոյը չէ՞ր կարող գիշերով էլ քաղաք ներս մտնել և առ ժամանակ թաք կենալ: Հայերը երբ որ իմացան՝ ունէին իրաւունք իսկոյն երթալ և նրան այն քաղաքէն, ինչպէս հասարակաց ընդդէմ և ատելի մարդ, կրկին դուրս հանել և արտորել: Բայց տեսնէք Հայոց ամօթխածութիւնը, տեսնէք Հայոց պարկեշտութիւնը, տեսնէք Հայոց համեօտութիւնը. ինչպէս օտար ազգի մէջ իրանց Կաթողիկոսի ձեռնադրած եսլիսկոսրոսին խայտառակութեամբ դուրս անեն, մանաւանդ որ՝ դեռ չըգիտէին թէ ծոցումը ունի այն թուղթը: Անիոյթարին, և իսկոյն չըգիմեցին արքունական դուռը:

Նիկոլն-էլ այս ժողովրդեան առաջին թոյլտուութենէն համարձակութիւն առնելով՝ առաջիկայ կիւրակի օրը, Կաթողի-

կոսի բանադրանաց թուղթը եկեղեցումը
հրատարակելով կարդալ տուեց: Երբ որ
ժողովրդականք լսեցին կոնդակի ձայնը՝
իմացան իրանց սխալմունքը, որ ի վուր
էին այնքան թոյլ տուել. բայց ժամանակը
անցել էր, սրտակտուր եղած սուս կեցան,
և ահամայ կամօք մնացին ինչպէս որ էին.
բայց սիրտերը շատ հեռի էր Նիկոլէն:
Թէպէտ ամեն ժամանակ տեսնում էին, որ
Նիկոլ դալիս էր եկեղեցի, քահանայք
սլատուով ներս էին բերում, դուրս էին
տանում, երբեմն խաղաղութիւն էլ էր տա-
լիս. բայց ոչ ոք չէր գնում-դալիս այն չա-
րագրգիւ առաջնորդի մօտ. Նիկոլ առաջ-
նորդ էր միայն քահանայից վրայ. ժողո-
վրդականք ըստ ամենայնի խրտնում էին
նրամէն:

Սակայն այս ամենայն այնպիսի հանդա-
մանք չէին, որ կարողանային Նիկոլին յու-
սահատութեան վիհը գլորել: Նիկոլ ունէր
համախոհներ և բարեկամներ. եթէ ինքը
լինէր խաղաղասէր և խոհեմ մարդ, կամ
թէ նորա բարեկամները լինէին չարագրգիւ
բնաւորութենէ ազատ մարդիկ՝ Նիկոլ կա-
րող էր իւր լուծութեամբ, համբերութեամբ,
համեոտութեամբ, սպիկեշտութեամբ հա-

ճոյանալ ժողովրդեան: Երբ որ ինքը սկսէր ժողովրդեան հայրաբար խնամել՝ ժողովուրդն-էլ կամաց կամաց կըսկսէր նրան իւր որդիական սէրը և ջերմեռանդութիւնը ցոյց տալ: Բայց ո՛չ Նիկոլն էր այնպէս մարդ, և ո՛չ նորա համախոհները: «Նմանն զնմանն սիրէ»: Նիկոլի բարեկամները այնպիսի մարդիկ էին, որ իրանց մէկ բնիօն շահի համար հաղար Հայազգի կըզոճէին: Նոքա ուզում էին, որ Նիկոլը դառնայ նոցա ձեռին գործի, որ նոքա նրամով կայրոզանան ազգի և հասարակութեան վրայ իշխել և աիրապեատել: Ո՞ր պարկեշտ և համեստ մարդը կրկամենար այսպիսի հողեորականաց վէճերու մէջ մտնել: Նիկոլի կուսակիցները այնպիսի մարդիկ էին, որ բնաչէին կամենար այդ զազրալի ախլմի մէջէն դուրս դալ: Եկեղեցական արդեանց գողեր, Հասարակութեան վտղերու յափշտակող աւազակներ, կաշառասէր, թերամիտ, թերահաւատ, անառակ, վատաշուէր անդգամներ, ժողովրդեանն խռովարար շփոթարկուներ, իւրեանց անձնական գործ շունենալով՝ այլոց պղտոր ջրի մէջ ձուկ պտրտողներ, դաւաճան, դաւադիր դարանակալներ՝ — այսպիսի մարդիկ, ի հարկէ որ, չէին կամենար

խաղաղութիւն տեսնել, կ'ուզէին միշտ ա-
 լէկոծեալ սրահել ժողովրդեան, որ իրանց
 համար-էլ բանի ու գործի առարկայ լինիւ-
 ՛նք: Այս մարդիկը չբթողին Նիկոլին հան-
 գարտ, և սկսան ծածուկ և յայանի դրդել,
 որ նա իւր դրօշակները բարձրացնէ:

ԳԼՈՒԽ 4.

Լէոպոլիս քաղաքի մէջ սպտահաճ անց-
 քերը, ի հարկէ, լուսած կը լինէին ուրիշ
 տեղեր-էլ. բայց դեռ այն տեղերումը գայ-
 թակղութեան սպտաճառներ չըկային, և կա-
 րելի էր որ՝ միւս քաղաքներու բնակիչ
 Հայերը՝ Լէոպոլսեցոց էին մեղադրուած, որ
 իրանց առաջնորդի հետ չեն համաձայնուած:
 Մարդուս առաջին սովորութիւնը այն է,
 որ երբ լսէ մէկ բան՝ իսկոյն իրան խելօք
 կը ձևացնէ, մէկ սոյտին կը զարնէ, և մէկ բե-
 ոին, որ երկուսին-էլ մեղադրանաց տակ
 ձգելով՝ մէջ տեղէն իւր գլուխը հանէ սի-
 րուհի, սրանձալի և արդարախոհ: Բայց ժա-
 մանակը այնպէս բերեց, որ այն մեղադրող-
 ները իրանք-էլ վայելեն Նիկոլի քաղց-
 րութիւնը, և սովորին ուղիղ դատաստան

աները : Լէոպօլսէն դուրս եկաւ բոցը, որ
այն տեղի Հայերուն տոչորում էր, և սկսաւ
ուրիշ քաղաքներ-էլ տարածվիլ : Ը Նիկօլ
Լէոպօլսի ժողովրդեան հետ կիսով չափ
հաշտ, կիսով չափ անհաշտ՝ նստած էր :
Այսպէս անց կացաւ մէկ տարի, և հասաւ
1628 թիւը : 7

Ը Նիկօլ՝ որ անարժանութեամբ ձեռնա-
դրվել էր և բռնութեամբ առաջնորդու-
թիւն էր ստացել, փոխանակ ձայնը կըտ-
րած իւր տեղումը հանդարտ նստելու, և
ժողովրդեան սէրը և սիրտը կամաց կամաց
որսալու և գրաւելու՝ սկսաւ իւր անհան-
դիստ բնաւորութիւնը ցոյց տալ. և որ-
պէս թէ չըհասկանալով, որ ժողովուրդը
դժկամակ է կամ անփոյթ, և անտես անե-
լով ժողովրդեան զօրութիւնը՝ ձեռնամուխ
եղաւ վիճակը հովուելու և այս պատրու-
ակաւ գնաց Կամենիցա քաղաք : >

Մենք մարդկօրէն մտածելով՝ ասում
ենք՝ «Եթէ Նիկօլ այսպէս չանէր՝ այսպէս
կըլինէր, կամ թէ այնպէս չանէր՝ այնպէս
էլ չէր լինիր : Ո՛ւր մնաց ապա Նախասահ-
մանութիւնը, ո՛ւր մնաց ապա վերին Տնօ-
րէնութիւնը : Միթէ այն եօթնալոյս միւ-
սօնը, որ նորա անարժան ճակատին և ձեռ-

քերուն դրոշմուեցաւ, պիտի թո՞յլ տար նրան, որ նա ուղիղ ճանապարհ գտնէր. կամ այն թագը, որ նա սեղանակատուտ սրբապղծութեամբ գլխին դրեց, պիտի այնպէս թի՞ թի մնար, պիտի չըդառնա՞ր նրա համար փշեց պսակ. կամ այն սրբազան զգեստքը, որ նա իւր անձին վերայ դձեց՝ պիտի ներէ՞ն նրան, որ նա երկար ժամանակ կարողանար նրանց անարգել: Այն նափորաւ, այն եմփորոնը, որով որ մէկ ժամանակ Քաղարատ հոռոմենոյ եպիսկոպոսը կրակ էր մանայնում, միթէ նրան այրելու չէ՞ն: Այս մեր եկեղեցւոյ Աբիմեէք բըռնաւորը միթէ ինքը հրաւիրելու չէ՞ր իւր գլխին երկանաբարի բեկորը. միթէ ինքն դժնիկ գոլով իրմէն հանելու չէ՞ր հուր և հրդեհվելու: Եթէ այդպէս չըլինէր՝ ո՞վ այնուհետե կը յօժարէր սանձել իւր ոտքը Նիկոլի ճանփէն. ո՞վ չէր կամենար կաշառանօք եպիսկոպոս դառնալ, վիճակաւոր առաջնորդութիւն ստանալ և ազգի ու ժողովրդեան գլխին կանգնիլ:

Այնչև այս ժամանակ դեռ Նիկոլը պատճառ տուած չէր ժողովրդեան, որ դէպ ի նա յայտնի ատելութիւն-էլ յղանային. այն նախընթաց անցքերը պտուղ էին միայն այն

յանդդնութեան, որ նա կաշառքով և անար-
 ժանութեամբ և ընդդէմ ժողովրդեան կա-
 մաց մտել էր անարատ Սուրբ Հարսի ա-
 սագծասը բռնութեամբ: այս բաներու մէջ
 որչափ նա էր յանցաւոր, նոյնչափ կամ ևս
 առաւել սխալված էր և Մելքիսեթ Կաթո-
 ղիկոսը: Նիկոլի յանցանաց բաժանորդ էին
 և նորա համախոհները և անդդամ բարե-
 կամները: Նիկոլի վրայ յանցանքը շատ չէր
 ծանրացած: Քայց այսուհետև պիտի տես-
 նենք, որ ժողովուրդը շատ աչք ունենա-
 լով աւելի տեղեակ է եղել նորա անբա-
 րոյականութեան, և ի զուր չէ եղել ա-
 տում Նիկոլին: Քաղմութեան հոգին նախա-
 գուշակում է եղել այն ամեն ապագայ չա-
 րիքը, ինչ որ նա իւր ձեռքով պիտի թա-
 փեցնէ եղել ողորմելի ազգի գլխին. և նորա
 նրան չըսիրելով՝ միայն կամենում են եղել
 թումբեր դնել այն վնասներու առջև, որոնք
 որ նորա պարականոն արարմունքներէն
 պիտի դուրս բղխեն եղել և հեղեղել Հա-
 յերուն. որով և պիտի ստուգվի եղել է
 այն առածի ճշմարտութիւնը, որ բարձրա-
 բարբառ ասվում է՝ «Քաղում ինչ տեսանին
 աչք՝ քան ակն». կամ «ն՛չ ամենեւիքին միահա-
 ղոյն սխալին, և ո՛չ զամենեւսին միանգամայն
 խարէ որ»:

Այն օրերը որ Նիկոլ Տասաւ Կամենիցա, եկել էր այնտեղ Կոնստանտինուպոլսի ստորիարք Քրիզոր եպիսկոպոսը Կեսարացի, որ ստորիարքական սաշտօնէն դուրս եկած լինելով՝ դեղերվում էր աստ և անդ շրջելով: Հոգևորականաց մէկ երեւելի սակասութիւնն-էլ այն է, որ սանձարձակ ձիու նման շատ են շրջագայում: Կրօնաւոր են, բայց վանքի մէջ կենալ չեն սիրում. բաղամարտիս քաղաքներու մէջ բաղդայոյզ աշխարհականներէն վատթար որսի են դարանակալութիւն անում: Կարելի է թէ՛ Քրիզոր Կեսարացին այն մըտքով էր եկել, որ Նիկոլի ոտքի տակէն սխոտը հանէ: Կարելի է թէ՛ Մեւրիսէթ Կաթողիկոսին էր սըտարտում. ո՞վ գիտէր նորա դիտաւորութիւնը: Ինչ և իցէ: Քրիզոր եպիսկոպոսի Կամենիցա գալը Նիկոլի համար դառաւ վէճ գայթակղութեան: Ինքն գոլով Էջմիածնի վարդապետ և հին եպիսկոպոս, անհնար էր թէ՛ չունենար և քարոզչութեան ձիրք. իսկ քարոզիչ վարդապետը Հայոց ժողովողեան սիրելին է իրն է:

Հայոց եկեղեցւոյ շատ գեղեցիկ և սաշտակաւ ստորութիւններէն մէկն-էլ այն է, որ

կարգաւորները մեծ և անկողար պատիւ կրմատուցանեն այն կարգաւորներուն, որոնք որ կարգով, հասակաւ կամ ձեռնադրութեան ժամանակով երիցագոյն են իրենցմէն. և չըկայ այն սովորութիւնը, որ մէկ կարգաւոր իւր վիճակէն դուրս էլ չունենայ այն պատիւը, ինչ որ ունի իւր վիճակի մէջ. որովհետեւ քահանան միշտ քահանայ է՝ ինչպէս իւր ծուխի մէջ, նոյնպէս և արտաքոյ. եպիսկոպոսը միշտ եպիսկոպոս է ոչ թէ միայն իւր թեմումը, այլև ամեն տեղ. ժողովուրդը միօրինակ են պատուում իրանց կարգաւորներուն ամեն տեղ՝ թէ՛ վիճակի տէր լինի, թէ՛ պանդուխտ. որովհետեւ Հայոց եկեղեցին ամեն տեղ ամեն աշխարհումը՝ մէկ է. մէկ դաւանութիւն ունի, մէկ ձեռնադրութիւն ունի, մէկ ժամերգութիւն ունի, մէկ աստուածաբանութիւն ունի, մէկ պատարագ ունի: Կատինադաւաններու նման Հայոց կարգաւորը չէ կարող ասել՝ «Ես Օգոստինեան եմ», ես Գոմինիկեան, ես Քափուչին, ես Եղուիթ, ես Բեռնարդին, ես Կարմէլական»: Այս պատճառով Հայոց կարգաւորք ամեն տեղ, ուր որ Հայագրի ժողովուրդ գտնուին՝ մէկ ընդունելութիւն կը գտնեն անխտիր. ո՛չ

ժողովուրդը կ'ասէ կարգաւորին թէ՛ դու իմ հովիւս չես՝ որովհետեւ մեր վիճակէն չես, և ո՛չ կարգաւորը կ'ասէ աշխարհականին թէ՛ դու իմ ժողովուրդը չես, իմ հօտի ոչխար չես, որովհետեւ մեր վիճակէն կամ մեր թեւմէն չես: Ինչպէս ժողովրդեան համար ամեն տեղ բաց է Հայոց եկեղեցւոյ դուռը, այնպէս-էլ կարգաւորի դէմ երբէք չի փակվիր ժողովրդեան սիրտը: Օտարական քահանայ կ'երթայ եկեղեցի. իսկոյն նորան փիլոն կուտան, դաս կը հրաւիրեն, բնիկ քահանայից մէջ կը կանգնեցնեն, և մինչև այն քաղաքէն դուրս գալը՝ կը կամենան որ վայելէ իրանց արդիւնքէն այն ամենայն ժողովրդապետական բարիքը, ինչ որ վայելում են տեղացի քահանայքը:

Յիրաւի է, առաքելական կանոն է, որ մէկ եպիսկոպոս միւս եպիսկոպոսի վիճակումը ձեռնադրութիւն, կամ եկեղեցւոյ հիմնարկութիւն կամ օծումն չանէ: առանց հաճութեան թեմակալի կամ առանց յանձնարարութեան Մեծի Հայրապետի: Այլ տեղոյ եպիսկոպոսն-էլ չունի իրաւունք ասել միւս եպիսկոպոսին թէ՛ այս իմ վիճակս է, դու չունիս իրաւունք այս ինչ կամ այն ինչ անել. որովհետեւ ամենեւեքին

մէկ մօր որդիք են, ամեն վիճակ էջմիածնի սեփականութիւն է, և ամեն եպիսկոպոս էջմիածնի պատգամարեր է (միայն թէ աստատմբ փախտտական թախտական չըլինի). միշտ ծերը և առաջ ձեռնադրուածը նախարարութիւն է և մեծ է: Թէպէտ հրամանը առաջնորդինն է, բայց առաջնորդն-էլ չունի իրաւունք քան զինքը ծեր եպիսկոպոսի դէմ, որ ձեռնադրութեան ժամանակաւ երկցագոյն և հնագոյն լինի քան զինքն՝ յանդհնութիւն անել: Այս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անշարժ և անխախտ կանոններու մէկն է:

Նիկոլ կամեցաւ կամենիցա քաղաքումը մէկ ձեռնադրութեան հանդէս ցոյց տալ: Մէկ հատ խոսքի անունով մարդ՝ անունը Ռնուիրիոս փոխելով, քահանայ ձեռնադրեց և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սուրբութեամբ՝ գրեց քառասնօրեայ առանձնութեան մէջ: Հայոց այս սուրբութիւնը շատ աւելի ստուածաբանացի ծէս է, որ նորընծայ քահանան, զինի ձեռնադրութեան, քառասուն օր առանձնանում է եկեղեցւոյ մէջ, պահօք և աղօթիւք պատրաստում իւր անձն ստուածային պաշտօնակատարութիւն համար: Այս աւանդութիւնը մեր եկեղեցին առել է

խիառախ Յիսուսի Քրիստոսի օրինակէն , որ զինի մկրտութեան կամ ձեռնադրութեան Յովհաննիսէն՝ գնաց անապատ և քառասուն օր ծովապահարթուն կատարեց : Քառասնօրեայ առանձնարանը նորրնձայի համար օրակէս թէ փորձութեան լեռան է , ուր որ նա պիտի փորձվի , վարժվի այն պատերազմներու համար , ինչ որ պիտի իւր բովանդակ կեանքի մէջ ունենայ մարմնոց , աշխարհի և ստտանայի դէմ : Քառասունք պահող քահանան մէկ մեծ համարումն ունի ազգի աչքումն : Նորրնձայ քահանան քանի որ քառասնից մէջ է՝ օրակէս հրեշտակ ի մարմնի է երևում ջերմեռանդ հաւատացելոց : Նորրնձայ քահանային իւր քառասունքի մէջ պաշտելը և կերակրելը մեծ առաքինութիւն է համարուած հաւատաւոր ժողովրդեան համար , հաւասար այն բարեպաշտ անձանց՝ « Որք յընչից իւրեանց պաշտէին զՅիսուս » : Շատը կան , որ քառասունքի մէջ նորրնձային Աւետարան կարգալտալը ամենայն ցաւոց բժկութեան պարգևող զեզ են հաւատում , և շատն-էլ իրանց հաւատոց պատուը առատ առատ են ստանում : Ժողովրդականք այնքան ջերմեռանդ են այս սովորութեան , որ շատերը ցանկա-

նում են այս քառասնօրեայ ճգնութեան
ժամանակակէտը երկարացնել, որ աւելի
կորոզանան սաշտել նորընծային: Շատ նոր-
ընծայք-էլ կան, որ իրաւ առաջին սատա-
րագէն յետ, կամաւ և յօժարութեամբ մէկ
երկու քառասունք-էլ աւելի են սաճում:
Քայց աւելի լաւ կըլինէր և մեծ օգուտ
կըբերէր և՛ ազգին և՛ եկեղեցուն, եթէ նոր-
ընծայացուն, որ ձեռնադրութենէն յետ պիտի
քառասունք սաճէ, ձեռնադրութենէն ա-
ռաջ-էլ մէկ քանի քառասունք սաճէր:
Եթէ քառասունքը կրթութեան համար է,
կրթութիւնը պիտի լինի ձեռնադրութենէն
առաջ և ո՛չ յետոյ:

Երկու կրթութիւն կայ. մէկը այն է, որ
նորընծան պիտի սովորի սատարագ մա-
տուցանելու ծէսը, արարողութիւնը, ձեր-
միւսը՝ որ քահանան պիտի սովորի քա-
հանայասէս կենցաղավարութիւն անելը:
Մեծ զանազանութիւն կայ այս երկու կրթ-
թութեց մէջ թէ՛ առարկաներու և թէ՛ նստա-
տակներու կողմանէ: Մեր եկեղեցւոյ քա-
ռասունքի մէջ նորընծան միայն այն է սո-
վորում թէ՛ սատարագի արտաբին ծէսը
ի՞նչպէս է, ի՞նչպէս պիտի կանգնի, ի՞նչպէս
պիտի դառնայ, խաղաղութիւն տայ, ի՞նչպէս

սխտի օղթքները ձայնով կամ անձայն կատարէ, ինչպէս սխտի ընծայքն ընդունի, դնէ, առնու, խորհուրդը կատարէ. այս միով բանիւ՝ է մեքենայական շարժումն : Իսկ սրտարագի ներքին խորհուրդը, որպէս և բովանդակ կենաց մէջ քահանայապէս կենցաղաւարելու կրթութիւնը շատ անգամ մնում են անտես : Հայաստանի չարաբաստիկ վիճակը, Էջմիածնի յարատե սասանութիւնը, Հայրապետաց անտանելի վշտակրութիւնները, ըստ մասին, կարող են արդարացնել այն անշքութիւնը, որոց մէջ որ սրտանոցաթաղ ընկղմել էր մեր սուրբ Եկեղեցոյ անարատ կարգաւորութիւնը քանի դար շարունակ մեր քարուքանդ և Տիմնա-յատակ աւերուած հայրենիքի մէջ : Բայց ազգի այն մասը, որն որ ընկել էր Քրիստոնէից աշխարհ, դտել էր խաղաղութիւն, գոյացրել էր իւր համար ճոխութիւն, ըստացել էր եկեղեցիք, շինել էր ուսումնարաններ, սարտաւոր էր համանգամայն եկեղեցականաց կրթութեան համար հոգալ : Այդ առաջին սարտք էր առաջնորդաց, որ եթէ փոխանակ չորս ձիով շրջագայելու՝ բաւականան երկու ձիով՝ անշուշտ կ'ունենան և հոգևոր վարժարան : Կան այժմ

Տողևոր դպրոցներ-էլ, բայց դեռ շին սկսել
այդ ուսումն աւանդել : Քաճանայացուք,
ինչպէս մէկ դերասան, փոխում են իրանց
արաւաքին զգետսը, հազնում են լայն և
երկայն շորեր, լըքնում են երեսները մա-
ղով ու միրքով և սկսում են ձկախիլ, որ
քաճանայանան և պատարագ անեն . այլ
թէ պատարագը ի՞նչ է, և ինքն սլատարագ
մարտեցանելու ժամանակը՝ ի՞նչ պիտի իւր
դիտաւորութեան մէջ ունենայ — դառնում
է այնպիսի խնդիր, որոյ վրայ ոչ թէ մէկ
քառասունք սրահած միջոցը, այլև քառա-
սուն տարի քաճանայութիւն անողը և
տարին քառասուն ձեռնադրութիւն անողը
ևս հարկաւոր չեն համարում ուշադրու-
թիւն դարձուցանել :

Այս տեղ երդումն հարկաւոր չէ . քա-
ջայոյս եմ, որ առանց երդման-էլ հաւատար, որ
Խաչկոն կամ աշխարհական մարդ էր,
կամ եկեղեցւոյ մէջ մեծացած ժամկոչ . և
նա չունէր տեղեկութիւն, թէ ի՞նչ է քա-
ճանայութիւնը : Տեսել էր, որ քաճանայք
տեւիլի արդիւնք են ստանում քան զժամ-
կոչն, ցանկացել էր քաճանայութեան և
դտել էր հնար իւր ցանկութիւնը յայտնել
նոր առաջնորդին : Առաջնորդն-էլ արդեօք

քննել էր, վերահասու եղել էր նորա ար-
ժանաւորութեան. հարցնուց ժողովողեան
թէ՛ կամենում էք որ սրան ձեռնադրեմ,
թէ ո՛չ. վկայութիւն տալի՞ս էք, որ սա
կարող է քահանայական լուծը քաշել,
թէ ո՛չ...

Առաջնորդը՝ որ ինքը կաշառներով և
մեքենաներով ձեռնադրվել էր, և շարա-
նիւթ հնարներով առաջնորդութիւն էր
ստացել՝ ո՞վ էր նրա համար վկայել, ո՞վ
էր նրան քննել և փորձել. նրա ձեռնա-
դրողը մտածել էր թէ՛ ինչ է եպիսկոպո-
սութիւնը և ո՞ւմն է արժանի տալ և
ո՞ւմը չըտալ: Առաջնորդն եմ ասում, որ
«Երբ տեսաւ փող՝ հողու մէջ ընկաւ դող»
ինչի՞ սխախ խաշկոյի անձին մէջ քահա-
նայական կարգի արժանաւորութիւններ սը-
տրտէր, որ ուրիշ ցանկացողներուն-էլ խրը-
տնեցնէր և արդեանց ճանապարհը դժուա-
րացնէր. ինչի՞ սխախ ստաջնորդը երեսը
կաշառէն դարձուցանէր. մէկ քանի բուռ
ոսկին նրա համար ինչ սխմոնականութիւն
էր, որ վախենար. ստացաւ ձեռնադրու-
թեան վարձը յառաջուանէ և ձեռնադրեց.
Ինչի՞ եպիսկոպոս էր, որ իւր վիճակի մէջ
չկարողանար մէկ հաս խաշկոյ՝ տէր Անուի-

րիոս շինելու: «Սեղանոյ պաշտօնեայ» էր, կամ
 լաւ ես՝ տէր և իշխող էր. յիմա՞ր էր, որ
 «կապէր զցոռկ եղին կալուսոյ», միթէ չըզի
 տէ՞ր առաքելական խօսքը, թէ «Որ սեղանոյն
 ծառայէ՝ ի սեղանոյ անտի կերիցէ»: Ար-
 դեօք Նիկիոյ ձեռնադրութենէն առաջ էլ
 խորհուրդ արե՞լ էր Գրիգոր եպիսկոպոսի
 հետ. արդեօք նրան-էլ ցոյց տուե՞լ էր
 իւր նորընծայացումին, արդեօք նա-էլ վը-
 կայութիւն տուե՞լ էր և յօժարութիւն
 ցոյց տուե՞լ էր, թէ լա՛ւ է, ձեռնադրէ՛: Եր-
 կու եպիսկոպոս, ի՞նչ դեղեցիկ ընկերու-
 թիւն. և թէ հանդերձեալ ձեռնադրութեան
 վրայ-էլ չըխօսէին՝ ի՞նչ բանի վրայ սխտի
 խօսէին: Գիցուք թէ Գրիգոր եպիսկոպոսը
 խօսում էր իւր պատրիարքութեան վրայ
 թէ ի՞նչպէս պատրիարք դառաւ կամ ի՞նչ-
 պէս պարտիարքութենէն հանուեցաւ. և
 Նիկիոյն-էլ սրատմեց թէ ի՞նչպէս Մելքիսեթ
 կաթողիկոսը տեսաւ նրան, հաւնեցաւ նորա
 պարկեշտ վարքը և կամեցաւ եպիսկոպո-
 սական սատիճան շնորհել. ի՞նչպէս յայտ-
 նեց ժողովրդեան և ինչպէս ամենեքեան
 ռւրախութեամբ ընդունեցին. բայց վերջը
 ի՞նչպէս մէկ բանի հակառակորդը ընդդի-
 մացան և ոչինչ չըկարողացան անել, որով-

Տեսու ամենայն տեղ ճշմարտութիւն յազ-թողէ:

Միթէ այսքան խօսակցութենէն յետ էլ մէկ դիպուած չըպատահեցա՞ւ, որ Նիկողասէր, թէ այս ինչ օր պիտի ձեռնադրութիւն կատարեմ, և չուզե՞ց Քրիզոր եպիսկոպոսին ցոյց տալ իւր պատրաստած նորընծայացութիւն: Բանէն այնպէս է երևում, որ Խաչկոն երկոտանի մարդ է եղել: Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ Խաչկոն լինէր չորքոտանի անասուն, այսու ամենայնիւ Նիկող չէր զրկիր նրան իւր ձեռնադրութենէն. որովհետև այն եպիսկոպոսութիւնը որ այնքան թանդ գնել էր և այնքան պարտքի տակ էր ձգել նրան՝ պիտի այն տեղ իւր առաջին պտուղը ցոյց տար: Նիկող նրա գլխին ձեռք դնելու ժամանակը անհնար է թէ միաք չանէր՝ «Ի՞նչ պակաս քահանայ պիտի դառնայ իմ Խաչկոն, ումէ՞ն պակաս պիտի մնայ հոգու-հաց ուտելու ժամանակը»: «Ընդէ՞ր արտում ես անձն իմ, կամ ընդէ՞ր խոսվեա զիս». համարձակ կարող եմ ասել՝ որ մօի գէրերը և բաժակի խոշորները կարող է իմ Խաչկոն կառավարել. միայն թէ անունը լինի Տէր Ոսկորիս: Թէ պէս և օրոտահայաց լինի հասարակ, զորոց ու ճայաց կը լինի ուսարող:

Նիկոլ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սովորութեամբ էր գրել իւր ձեռնադրած նորընծային քառասնօրեայ ճգնութեան մէջ ուրեմն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սովորութեամբ սկստի թողնէր, որ քառասունքը լրացնէր այն նորընծայ քահանան, և ապա քառասունքէն դուրս դար և առաջին պատարագը մատուցանէր: Ո՞վ դիտէ թէ՛ խղճալի ժողովուրդը ի՞նչ բարեպաշտութեամբ և ի՞նչ ջերմեռանդութեամբ էր սպասում, որ այն նորընծան իւր քառասունքը կատարէ և առաջին պատարագը մատուցանէ: Թէպէտ ամեն պատարագ մի և նոյն է, բայց ժողովրդեան ջերմեռանդութիւնը նորընծայի առաջին պատարագի վրայ, հաւատում է թէ, Աստուած այնպէս կընայի, ինչպէս որ նայեցաւ Աքէլի պատարագին, Նոյի ողջակիզին և Աբրահամու զոհին, կամ ինչպէս ընկալաւ Յիսուսի Քրիստոսի ընթրիքը և նորա խաչի վերայ ինչպէս դառն Աստուծոյ պատարագուիլը: Կարելի է շատ տարի էր, որ ժողովուրդը տեսած չէին նորընծայի առաջին պատարագ, որովհետեւ եպիսկոպոս չունէին. անշուշտ սխալի ցանկային տեսնել առանց օրինազանցութեան: Ո՞վ չէր կարծէր թէ՛

Նիկիոլ որ Հայոց սովորութեամբ նորըն-
ծային դրեց քառասունք պահելու, Հայոց
սովորութիւնները ծաղը արած կըլինի, եթէ
մէկ օր պակաս անէ քառասուն օրէն:

Եւայց որովհետեւ Նիկիոլ Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ հարազատ որդի չէր և Հայաստան-
եայց Եկեղեցւոյ սովորութիւնները սլափ
շատ անգամ և շատ տեղ նրա աչքը ծա-
կէին, Հոռոմադաւան աշխարհի մէջ կեցած
Նիկիոլը՝ մեծ յանդգնութիւն չըհամարեցաւ
քառասունքը չըլրացած՝ նորընծային քառա-
սունքէն հանել և առաջին պատարասդը
անել տալ: 7

Ինքն-էլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սովո-
րութիւններու շատը ոտնակոխ էր արել
իւր ձեռնադրութեան ժամանակը: Ո՛ւր էին
նորա կոչման և օծման օրերը եկեղեցական
հանդիսավեհութիւնները, ո՛ւր էր ժողո-
վրդեան բերնէն մահաօրը, որոյ վերայ հիմ-
նէր խարտաւիլակը (խարտաճիլաս) իւր խօսքը,
երբ որ ասելու լինէր՝ «Շնորհազարդ
Սուրբ Հայրապետ, խնդրէ ի քէն մայր
մեր սուրբ եկեղեցի, զի զՆիկիոլ Թորոսո-
վին ձեռնադրեսցես յեպիսկոպոսութիւն»:
Սուրբ եկեղեցին, որ քարէ և փայտէ էր
շինած, ո՛չ կարօտ էր Նիկիոլի եպիսկոպո-

սութեան և ո՛չ կարող էր խնդրել: Կարօս չէր, որովհետև եպիսկոպոսի ձեռօք հիմնած էր, եպիսկոպոսի ձեռօք օծած էր, աւազան ունէր եպիսկոպոսի ձեռքով հաստատած և սեղան ունէր եպիսկոպոսի ձեռօք ամրացուցած: Կարող-էլ չէր խնդրել, որովհետև քարն ու փայտը ոչ խօսում են, ո՛չ լսում. նոյնպէս միջի սրբոց սրտկերները չեն աղաղակում թէ՛ եպիսկոպոս կ'ուզենք: Սուրբ եկեղեցին հաւատացելոց ժողովն է, որ Նիկոլին չէր ուղում ունենալ իւր առաջնորդ և եպիսկոպոս: Նիկոլին ձեռնտու էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սովորութիւնները քիչ քիչ քանդելը, որ իւր ասօրինի ձեռնադրութիւնը ջրիշիւէր և իւր բունութեամբ առաջնորդ դառնալը և անարժանութեամբ եպիսկոպոս անունը յափշտակելը մտապիւր: Կամեցաւ իւր (ոսկեջրած) նորընծային քառասունքէն հանել և առաջին պատարագը անել տալ: Ո՞վ գիտէ, թէ այդպէս խակակութ պտուղ ժողովրդեան ուտեցնելու համար ի՞նչ էր ստացել այն Խաչկոյի բարերարներէն և միջնորդներէն: Բայց որովհետև դեռ քսան օր չէր անցել ձեռնադրութենէն, Պրիգոր Կեսարացին, որ դեռ տեսած չէր Հայոց Եկեղեց-

յ մէջ այդպիսի գայթակղեցուցիչ գործ՝
ցոյց տուեց զժկամակութիւն՝ և Նիկոլ առ
ժամն սուս կեցաւ : Կարելի է թէ՛ ժողո-
վրդականք-էլ, որ կամենում էին նորընծայի
առաջին պատարագի շնորհարաշխութեան
արժանանալ, ցանկանում էին՝ որ այն պա-
տարագի մէջ մէկ օրինազանցութիւն չը-
խառնուի, և խնդրեցին ծածուկ կամ յայտ-
նի Քրիզոր Եպիսկոպոսէն, որ նա թոյլ
չըտայ այն առաջին պատարի մէջ մէկ ասօ-
րինի գործ սարգելու, և այս պատճառաւ
Քրիզոր եպիսկոպոսն-էլ զգուշացուց Նիկո-
լին, որ այդ փոքրիկ բանով շահէ ժողո-
վրդեան սիրտը և նոցա սէրը դէպի ինքը
քաշէ : Եւ ժողովուրդը, երբ որ տեսնէր
թէ՛ Նիկոլ լսում է քան զինքն մեծերուն՝
կարելի է քիչ քիչ բայց հաշտուէր նորա
հետ և այն կրճիմնը մէջերէն դուրս ելանէր :

Ինչպէս յաջողակ դիպուած էր այս Նի-
կոլի համար : Եթէ նա լինէր մէկ խոհեմ
մարդ՝ այս դիպուածը գործ կըդնէր իւր
օգտի համար, Քրիզոր Կեսարացոյն ցոյց
կուտար մէկ որդիական հնազանդութիւն,
և այնքան կըհաճոյանար նրան, մինչև որ
նրան ատեան կըհանէր և իւր ջատագո-
վութեան համար քարոզներ ասել կուտար :

Քրիզոր եպիսկոսոսը հոգւոյ յոժար-
թեամբ կրմտնէր նոցա մէջ՝ հաշտարար և
միջնորդ հանդիսանալու համար . չէր խը-
նայիր իւր ատենախօսութիւնը , մինչև Կա-
մենիցայումբ լու հաստատէր նորա առաջ-
նորդութիւնը , յետոյ կրտանէր իւր հետ
լէոպօլիա և այն տեղ-էլ նոյնը կ'անէր :
Քրիզոր Կեսարային այդ գործով համ'
Կաթողիկոսին հաճոյական գործ գործած
կրլինէր , համ' Նիկոլին օգնած կրլինէր ,
համ' ժողովրդեան ազատած կրլինէր այն
չարիքներէն , ինչ որ նոցա գլխին գալու
էին . և վերջապէս՝ Աստուծոյ-էլ անհաճոյ
բան արած չէր լինիր , եթէ որ յիրաւի իւր
կարգի և կոչման համեմատ խաղաղարար-
ութեան , երանութեան ցանկանալով կա-
մենար հանդերձեալ վասններու առաջքը
առնուլ :

ԳԼՈՒԽ 5.

Թէ և իրաչինն այնպէս քաջալարժ լինէր
պատարադի արարողութեան մէջ , որ կարո-
ղանար քառասուն տարվան քահանայի նը-
ման պատարադի ձեւը անսխալ կատարել ,

սակայն այսու ամենայնիւ Նիկիոլ չունէր
իրաւունք նրան քառասունքէն հանելու, և
այն-էլ՝ այն պանդուխտ կարգաւորի առջև,
որ իւր կեանքի մէջ շատ եկեղեցական իշ-
խանութիւններ էր վարել և քանի ժամանակ
էլ Կոնստանտինուպոլսոյ հզօր պատրիար-
քութիւն ձեռին է ունեցել (*): Եթէ քահանայի
պահասութիւնէն լաւ էր որ Նիկիոլ ինքը
քահանայութիւններ, քան թէ քանօրեայ
նորընծային պատարագ անել տար: Թէպէտ
զինի ձեռնադրուե՛ն նոյն օրը նորընծան արդէն
կատարեալ քահանայ է, և քահանայաբար
ունի իրաւունք ամեն քահանայաւայելուչ
խորհուրդները կատարել և պատարագ
էլ մատուցանել, բայց ազգի սրբացեալ
սովորութիւնը քանդելը՝ էր աններելի, ինչ-
պէս որ Քրիստոս Կեսարացին մտածեց և
չբոժարեցաւ:

Նիկիոլ առաջին նուագին որպէս թէ
յանձնառու եղաւ Քրիստոս եպիսկոպոսի ա-
ռաջադրութիւնը, յետոյ միաքը փոխեց
երևի թէ շարժանութիւնն ունեցաւ, երևի

(*) Քանօրեայ առանձնարանէն դուրս գալը՝ նման կը-
լինէր խաղողի գետ ազոխ ժամանակը այդերպէ՛ս անելուն,
կամ ծառէն խակ ու տախ պտուղ քաղելուն:

Թէ՛ յաճախեցին միջնորդութիւնները, որ նա միւս կիրակի հանեց իւր նորընծային և հրաւիրեց Քրիզոր Կեսարացուն-էլ որ դայ եկեղեցի և իւր ձեռնադրած նորընծայ քահանայի առաջին պատարագը տեսնէ: Այս նախ՝ կրկնանախատ արհամարհանք էր այն ձեր արքեպիսկոպոսին, որ առաջ յօժարացել էր Նիկոլ իւր ղիտաւորութեմէն յետ կանգնել, և ապա միւս անգամ իւր կամքը պաշտել կամեցաւ. և երկրորդ՝ որպէս թէ ծաղր անելով՝ Քրիզոր Կեսարացուն էլ եկեղեցի հրաւիրեց, իբր թէ կամեցաւ հասկացնել, թէ տես ահա՛ և խմայի՛ր որ քո խօսքը ո՞րքան եմ պատուում, և խելամուտ լեր, որ ես եմ առաջնորդը և ոչ դու և «Օրէնք ի ձեռս Առաջնորդաց է», լորին խաշած կըցանեմ:

Խղճալի Նիկոլը լսել էր, որ մէկ տեղ Սուրբ Քէորդ կայ. բայց լաւ հասկացած չէր, թէ ո՞ր բլրի յետուն է. լսել էր որ կ'ասեն «Օրէնք ի ձեռս Առաջնորդաց է», բայց խմացած չէր, թէ ի՞նչ մտքով է օրէնքը տուած նոցա ձեռքը, — օրէնքը բանդելով համար, թէ՛ աւելի հաստատուն պահելու համար: Առաջնորդը օրէնքի պահապանն է, թէ՛ տակնուվրայ անողը. դանձա-

պետր դանձարտնի սահսո՞ղն է թէ՞ վատնողը . քաղաքապետը՝ քաղաքի խնամսօղն է, թէ՞ խռովարարը և շփոթարկուն . հովիւը հօտի սաշտարան է, թէ՞ գառներու վարատողը և ցրուողը : Ինչ լաւ ժամանակ էր Նիկոլին իւր ժողովողեան հետ հաշտուելու, և նոցա սիրտը շահելու ու դրաւելու . այն-էլ միայն բաւական էր, թէ որ ժողովողեան մէջ խօսվէր, թէ Նիկոլ Գրիգոր եպիսկոպոսի խօսքին հնազանդվեցաւ . ամենեքին կըտեսնէին, որ նա կամակոր չէր, իրանց արածներէն կըզղջային և կըսկսէին միտքերը փոխել, և վերջապէս կըհաշտուէին : Քայց Նիկոլ ձեռքէն թողուց այս բարեգէտ միջոցը, և բռնութեամբ եպիսկոպոս դարձած գոլով ուղեց բռնութեամբ առաջնորդութիւն-էլ անել, մինչ որ եթէ այս նուազին միայն լսէր Գրիգոր Կեսարացոյն, նա ինքը նրան կըհաշտեցնէր ժողովողեան հետ . այլ Նիկոլ կամեցաւ միայն իւր կամքը սաշտել :

Նիկոլի այս յանդգնութեան վրայ խոր խոցվեցաւ Գրիգոր Կեսարացին, կարծեց, (և ունէր-էլ իրաւունք կարծելու), թէ Նիկոլի արարմունքը որքան որ Հայոց եկեղեցւոյ սովորութիւնները եղծանելու դիտա-

ւորութեամբ էր, կամ որքան որ Հայազգի
 ժողովրդեան ցանկութիւնը, որ ուզում
 էին նորընծայի առաջին պատարագը քա-
 աասնօրեայ ճգնութիւնը կատարած տես-
 նել և շնորհը վայելել, չըմեծարելու մտքով
 էր, նոյնքան, կամ ևս առաւել, նրա միջնոր-
 գութիւնը չըյարգելու և վըշտացնելու հա-
 մար էր, որ ցոյց տայ նրան, թէ նորա ա-
 աաջակայութիւնը նա բնաւ մէկ բանի տեղ
 չէ դնում, և իրան համարում է անկախ՝
 ինչպէս մէկ ինքնադլուխ իշխան: Այն չէր
 միտք անում ռոյրմելին, որ եկեղեցւոյ մէջ
 ինքնադլսութիւն կամ ինքնակամութիւն
 չըկայ. Եկեղեցի ասելը՝ միաբանութիւն է և
 միակամութիւն. «Ուր երկու և երեք ժո-
 ղովեացին յանուն իմ, անդ եմ և ես ի մէջ
 նոցա»: Եկեղեցին միապետութիւն չէ. Եկե-
 ղեցին այն ժամանակն է Եկեղեցի, երբ որ
 երիցունք և աշխարհականք ի միասին ժո-
 ղովուած կըլինին. Եկեղեցին ժողով է և
 ո՛չ ցրուումն: Մանաւանդ որ առջեւերը
 կար պատարագի սարսափելի խորհուրդը:
 Ի՞նչ շինութիւն պիտի սաանայ ժողովրդոց
 սիրտը, միտքը և հոգին, երբ որ Նիկոլի
 ձեռնադրած քահանան պատարագ անէ այն
 ժամանակ, երբ որ ձեր եպիսկոպոսը ասել

է թէ՛ դեռ ժամանակը չէ, կամ յարմար չէ, կամ օրէնք չէ, կամ մեր եկեղեցւոյն ընդդէմ է, կամ ժողովուրդը ցանկանում է, որ նա իւր քառասունքը օրինաւոր լըրացնէ : Ծեր եպիսկոպոսը, որ եթէ յանկարծ բերնէն թոցնէր թէ՛ նա դեռ ևս քահանայ չէ, կարծեմ որ՝ տէր Սնտրիոսի քահանայութիւնն-էլ կ'ընկնէր մեծ վտանգի տակ : Նիկոլի ինչը կըսակսէր, թէ համբերէր քսան օր-էլ, որ քառասունքը լրանար : Բայց որովհետև Նիկոլ ինքը անհանգիստ և յանդուգն մարդ էր, հարկաւոր էր այդպիսի բաներով խռովուի հանել, որ ժողովրդեան ստածը հաստատուէր, որ ասել էին, թէ դա մեզ վնասակար մարդ է, և ժողովուրդը իրաւունք գտնէր իւր առաջվան ասածին համար-էլ, որ ասել էր թէ՛ չենք ուղում :

Մտուտ է և այն առածը, որ հասարակեալ է թէ՛ Նախ յիմարեցուցանէ և ապա կորուսանէ : Ընկոլ իւր մեծամտութեամբ, իւր անսանձ բարքով յիմարացաւ . միայն իւր կամակորութիւնը յառաջ տանելու համար՝ իւր նորընծային հրամայեց սրտաբազ մատուցանել : Գրիգոր Անսարացին կամեցաւ Նիկոլին փրկել այն անկանոն գործէն. կամեցաւ նորա նորընծային աղա-

տել ժողովրդեան մշտնջենաւոր ատելութենէն. կամեցաւ որպէս հայր, որպէս ծեր հովիւ՝ ապահովել համ հովիւներուն, համ ոչխարներուն. կամեցաւ Նիկողին կանգնեցնել այն տեղ, ուր որ բանը հասել էր: Այս պատճառաւ ո՛չ թէ միայն շրջնաց Նիկողի հրաւիրանօք այն եկեղեցին, ուր որ Նիկողը պիտի իւր նորընծային պատարագել տար, այլ ասաց ժողովրդեան թէ՝ «Անիճե՛ալ լինի այն մարդը, ով որ այսօր կերթայ Նիկողի եկեղեցին»։ Ահա՛ քեզ դեղ որ քան զցաւը աւելի վշտացուցիչ էր: Լաւ էր ծեր եպիսկոպոսի նպատակը, այլ բռնած ճանփան պարականոն, որ Աւետարանի բրիչով չէր հարթած և չէր հաւասարած: Ապօրինի էր Նիկողի գործը, ապօրինի էր և Քրիզոստոմոսի արածը: Նիկող Քրիզոստոմոսի անբարացւոյն ընդդէմը անելով կամենում էր Հայոց աւանդութիւնները և եկեղեցական նախնեաց սովորութիւնները քանդել. բայց Քրիզոստոմոսի մէջ աւելի եկեղեցական աւանդութեանց արհամարհութիւնը չէր նշմարում այնուհետև, որքան որ իւր անձին և կարգի արհամարհութիւնը, և ցաւում էր սաստիկ, և կասկածում էր, թէ այն

նախատինքը և այն անարդու թիւնը, ինչ որ Նիկոլ նրան անում է՝ նրան կրկին Կոնստանտինուպոլսոյ պատրիարդութենէն ևն արտաքսում՝ .

„Մեններեան, որոց իբր ևն՝ միշտ ձախորդ
Չըզխտեմ բնաւ զիճորդ լինին կասկածոս,
Ձի նախատինքս համարին զամենայն,
Սա ապիկար գուրոյ իւրեանց և խոտան՝“ :

Նայց Քրիզոր եպիսկոպոսի նշովքը բերնէն հանելը ամեն կողմանց երևում է այն մասին արած, որ Նիկոլը առ ժամը դադարի, որ նորընծան իւր քառասունքը կատարէ, և ապա պատարագէ, որ ժողովուրդն-էլ շահուի այն պատարագէն, և ո՛չ թէ այն մասին էր արել՝ որ Նիկոլը կամ այլք նշովքի տակ մնան : Սակայն այսու ամենայնիւ՝ երկու եպիսկոպոս սկսան մէկ մէկու դէմ հանել անարժան և անվայելուչ կռիւ, և եպիսկոպոսական իշխանութիւ մաքառիլ : Ընկուլ երբ որ ըսեց Քրիզոր Կեսարացոյ անեծքը՝ փոխանակ մէքիչ ինքն իրան զըստելու, և իւր դիտաւորութենէն յետոյ նահանջելու, զնաց այն եկեղեցին՝ ուր որ էր Քրիզոր Կեսարացին, և եկեղեցին փակեց, և բանալին ծոցը դրեց, և զնաց՝ այն յուսով՝ որ ժողովուրդը կամայ ակամայ երթայ

և նորընծայի սրտտարազը տեսնէ: Բայց ժողովուրդը կէս մի Գրիգոր Աետարացոյ անսրտուութեան համար վշտանալով, և կէս մի կիսաքառասունք նորընծայի սրտտարագին ներկայ դանուելու շրջամարձակելով, շրգնացին Նիկիոյ եկեղեցին: Գրիգոր Աետարացին մնաց իւր ընտիրանումը, ժողովրդականք ցրուեցան և ամէն մարդ իւր տուն գնաց: Այս տեղաց յայնի երևում է, որ ո՛չ թէ միայն Գրիգոր եպիսկոպոսն էր, որ չէր ուղում նորընծայի առանց քառասունքը կատարելու սրտտարազ մատուցանելը, այլև ժողովրդականք, որ ի սրտեցանկանում էին տեսնել, որ Հայաստանեաց եկեղեցւոյ հին աւանդութիւնները սուրբ մընան: ապա թէ ո՛չ՝ հետաքրքիր մարդիկ շատ կըլինէին, որ կ'երթային նորընծայի սրտտարազը տեսնելու: Այլ նորընծայի սրտտարազի ժամանակը կային եկեղեցումը միայն ինքը Նիկոյը, նորա համախոհ մէկ քանի աշխարհականք, մէկ քանի քահանայք, դպիրք և ժամակոչք: >

Արբ որ տեսաւ Նիկոյ, թէ ժողովրդականք աւելի Գրիգոր Աետարացու խօսքին հնազանդուեցան, քան իւր կամքին, որ կարելի է թէ՛ այն սպայմանաւ էր հրաման տուել

Խ. Բ. նորընծային՝ որ առաջին պատարագի արդիւնքը ինքը՝ Նիկոլը ստանայ, և տեսաւ որ պտուկը բան չընկաւ՝ բարկացաւ, և այն եկեղեցին-էլ, ուր որ խ. Բ. նորընծան պատարագ էր արել և քիչ արդիւնք էր բերել՝ միւս եկեղեցու նման փակեց. որով ժողովողականք մնացին իսպառ առանց եկեղեցւոյ: >

Այ քեզ Հայոց աղգ, որ մէկ հատ Նիկոլ քո առջևը քո եկեղեցւոյ դուռը փակում է և այն դուռը փակած է մնում: Տողրասի իէլէն շողրասինի և լար: Ուրեմն դու ինչ ես. անունդ ժողովուրդ չէ. դու չե՞ս այն եկեղեցւոյ տեսականը, նիւթականն էլ քեղմով չէ. ինչի՞ այնքան տկարացար, որ մէկ հատ Նիկոլը կարողացաւ քեզ առանց եկեղեցու թողուլ: Տէր Յիսուս, արդեօք մտիկ ես անում յերկնից ի բարձանց ի պատրաստ բնակութենէ քումմէ, քո Հօր ծոցիցը՝ ուր որ նստար, մի՞թէ դեռ ժամանակը հասած չէ, որ քո թշնամին դրուի պատուանդան ոտից քոց, դեռ շատ պիտի երկայնաւմտես, դեռ շատ պիտի թոյլ տաս, որ Նիկոլները քո տունը, որ տուն աղօթից է, շինեն այր աւաղակաց: Տէր Յիսուս, երբ որ եպիսկոպոսը համարձակվի եկեղեցւոյ դուռը փակել առանց մէկ պատ-

ճառի, որ մէջը մէկ սպանութիւն պատահած չըլինի, մէկ երևելի սճիր գործված չըլինի, միայն այն մասին, որ պատարագի համար շատ արդիւնք տուած չըլինի ժողովուրդը, — ժողովուրդը Քեզ ո՞ր տեղ պիտի գտնէ, որ Քո սուրբերը բռնէ և Քեզ երկրպագէ: Գու տուե՞լ ես այգպիսի իշխանութիւն, և ո՞ւմն ես տուել: Եթէ եպիսկոպոսին տուել ես եկեղեցւոյ դուռը փակելու իրաւունքը, ապա Գու ինքդ ո՞ր տեղէն պիտի ներս մտնես, Հովի՛ւ քաջ, դռնէ՛ մտնող և ելանող, հանող և ներս տանող: Իսկ եթէ Գու միշտ ներսն ես, ուրեմն եպիսկոպոսը նորա դուռը փակելով՝ Քեզ Քո տան և Քո Հօր տան մէջ բանդարկում է, և Գու համբերում ես՞:

»**Չէ՛**, Փրկիչ, արի՛ միւս անգամ, որ Քո սուրբ Եկեղեցին, Քո անարատ հարսը այգպիսի բռնաբարութենէ փրկես: Պետրոսը մոռացել է, որ Գու նրան հովիւ կարգեցիր և ո՛չ զինուոր. մտքից չէ հանում էր ի՞նչ «սուրբ» միշտ Մաղքոսներու ականջը կտրելուն է վազում, և ո՛չ բժշկելուն: Մոռացել է Քո պատուէրը, որ առ անգամ մի և յաւէժ ասացիր, թէ «Գարձո՛ զսուր քո ի պատեան իւրօ. նա այն սրով միշտ վա-

ոռւած է. աւելի է սիրում կռիւ և պատե-
րազմ, քան խաղաղութիւն և հաշտութիւն.
չէ ուզում արածել Քո ոչխարները, այլ
ուզում է միշտ մորթել և քերթել. արի՛
Տէ՛ր Քրիստոս, արի՛ Քո Եկեղեցուն հասիր
օգնութիւն. արի՛ որ տեսնեն Քեզ միւս
անդամ և հաւատան և իմանան, որ Գու-
հեղ ես և խոնարհ. որովհետև Քո ձայնին
և Քո Աւետարանին չեն կամենում ականջ
դնել և չեն հասկանում, որ Գու չես ու-
զում Քո քաղցր լուծը և փոքրագի բոռը
անտանելի անել Քո հետևողաց համար,
որ ոչ ի վայրի դալարեօջ են բնակեցուցած,
և ո՛չ առ ջուրս հանդատեան են սնունդ
առնում⁴:

Նիկողի յանդգնութիւնը ո՛չ չափ ունէր,
ո՛չ սահման: Եզուիթական կրօնաւորաց
հետ ծանօթութիւն ունենալով՝ վաղ էր
նոցա հոգին սեփականել. իւր անհանգիստ
բնաւորութեան հետ միաւորելով Եզուի-
թականաց սկզբունքը՝ անձնատուր էր եղել
այն առածին, որ նոցա մէջ հաստատուած
էր թէ՛ վախճանն է Գործոյ արդարացնո-
ղը, և իւր նպատակին հասնելու համար
ոչ ինչ դժուարութեան առջև չէր ուզում
կանդ առնուլ, և ամեն ինչ համարում

էր ներելի, պատշաճ, վայելուչ և օգտա-
կար :

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սովորութիւ-
նը ոտնակոխ արաւ . ծերունի եպիսկոսոս-
սին, պատրիարքութիւն արած մարդուն
վերաւորեց, անպատիւ արաւ, իւր նորըն-
ծային թելադրեց կանոնական կարգերը
անարգել . յետոյ եկեղեցիները փակեց : Յայց
այսքանով չըբաւականացաւ . գնաց Ղա-
նուսի վայելի (քաղաքապետի) մօտ, խընդ-
րեց և հրաման հանեց նրամէն, որ Քրի-
զոր Կեսարացին չըմնայ Կամենիցա քա-
ղաքումը, և ո՛չ մէկ տեղ Լեհաց երկրումը,
այլ երթայ Արևելք, որ տեղաց որ եկել է :
Եւս անօրէն հրամանի զօրութեամբ՝
Քրիզոր Կեսարացին-էլ վերաւորուած, ան-
պատիւ եղած, վշտացած, սքսորուած՝ ճան-
փայ դուրս եկաւ Կամենիցայէն դէպի Վա-
լարիա (Ուլանի երկիր) : Այլ երբ որ հասաւ
իւր դէմ եղեալ նստատակը՝ այն տեղէն մէկ
սաստիկ բանադրանաց գիր գրեց և ուղար-
կեց Նիկոլի վրայ : Այս-էլ Քրիզոր եպի-
սկոսպոսի յիշատակի համար մէկ սարժանք
չէր . այս-էլ հոգևոր զինու դէպ ի վատը
գործածութիւն էր : Աշակերտ էր Քրիստո-
սի և Պողոսի, սլիտի չըմոռանար նոցա սա-

տուէրը : Ասած էր «Եթէ ոք ապտակ հանցէ
 յաջ ծնօտ քո՝ դարձո՛ւ նմա և զահեակն»,
 և ինքն Քրիստոս մէկ դիշերուան մէջ քանի
 ապտակ կերաւ և համբերեց : Ասած էր,
 «Եթէ հալածեացնն ի միոյ քաղաքէ, փախի-
 ջիք ի միւսն» : Ասած էր «Օրհնեցէ՛ք և մի
 անիծանէ՛ք, և չար փոխանակ չարի մի՛ հա-
 տուցանէ՛ք» : Քայց ի՞նչ անես, որ նա-էլ մարդ
 էր և տկար բնութեան վիճակուած : Քա-
 նադրանքը բերնէն դուրս թաւ և տեղ
 հասաւ : Տե՛ս՝ թէ մէկ աննշմարելի կայծէն
 ի՞նչ բոցեր բորբոքուեցան : Քրիզոր կեսա-
 րացոյն չէ կարելի մեղադրել նեղսրտու-
 թեամբ : Նա թէ խտասիրտ մարդ լինէր,
 նորընծայի սրտարագի ժամանակը կ'անէր
 խտասրտութիւն, բայց չարաւ ուրեմն
 նա համբերող մարդ էր : Նիկող ինքը հա-
 սուց գործը այն աստիճան, որ Քրիզոր
 եպիսկոպոսի համբերութեան թելը միջա-
 հատ կտրուեցաւ, և նա իւր վշտացած ի-
 րաւունքը ձեռքը առաւ՝ միայն Նիկոլի յան-
 դգնութիւնը սանձահարելու համար, որ
 աւելի քան զչափն անդգամութիւններ չա-
 նէ : Այս մէկ հոգևոր դեղ էր :

Թեպէտ Նիկոլը այն նզովքը յանդգնու-
 թեամբ քանի տեղ չըզլեց, բայց Հայերը

Տողևոր իրաւարանութեան քան զնա աւելի
 հմուտ լինելով՝ սկսան խորշիւ Նիկոլէն,
 և ամենեքեան Նիկոլին նշովուած էին ճա-
 նաչում : Շատն-էլ վախենալով, զարհու-
 րելով, սարսափելով այն ծեր եպիսկոպոսի
 երկինքէն կանչած կայծակներու կրակէն և
 նորա դառնակսկիծ հետևանքներէն՝ այն
 բանադրանքի և Նիկոլի անսաստութեան
 համար գրեք հասուցին Էջմիածին և Մուլ-
 սէս Կաթողիկոսին իմացուցին այս ցաւալի
 և զգուշալի անցքերը : Եւ Քրիզոր Կեսա-
 րային-էլ, որ ինքը եպիսկոպոս գօլով բա-
 նադրել էր եպիսկոպոսի, սլարտաւոր էր
 Հայրապետին իմացում տալ, Վալարփայէն
 մանրամասն իմացուց Կաթողիկոսին Նի-
 կոլի ամեն անկանոն արարմունքը, ստորա-
 գրելով նորա ընթացքը ձեռնադրութիւնէն
 մինչև իւր Կամենիցայէն արտասահմանուիլը :

Մուլսէս Կաթողիկոսը, որ աչքով տես-
 նում էր Հայաստանի տակնուվրայ լինելը,
 և Հայոց ազգի՝ իրանց հայրենիքի մէջ ան-
 հնարին տառապանքներ կրելը, երբ որ լը-
 սեց թէ՛ Ղեհաստանի Հայերն-էլ ընկել են
 գայլ-Նիկոլի ճանկը և գիշատվում են՝
 կամեցաւ այդ հրդեհի առաջքը սոճուլ,
 կոնդակ գրեց Նիկոլին և հրամայեց, որ

նա իւր եպիսկոպոսական պաշտօնը առժամանակ չըկատարէ, մինչև որ նորա դատաստանը տեսնուի, որովհետև «բանադրած եպիսկոպոսը չէ՛ կարող գործ կատարել »: Այլ ո՛ր սոսկալի յանդգնութեան . Նիկոլ Կաթողիկոսի կոնդակը թաքցրուց: Սակայն կարո՞ղ է քաղաքը թագչիլ, որ ի վերայ լերին կայցէ: Ժողովուրդը՝ որ իմացել էր և գիտէր Կաթողիկոսի կոնդակի բանը, տեսնելով Նիկոլի անկարգութիւնն ու անհնազանդութիւնը Կաթողիկոսի դէմ՝ գայթակղվում էր և ընդ ահամբ էր մտիկ տալիս նրան: Եւ ի՞նչպէս էր կարող այլ կերպ անել, երբ որ նա ոչ եկեղեցւոյ պատիւն էր պահում, ոչ եպիսկոպոսի, ոչ քահանայի և ոչ ընդհանրական Քահանայապետի: 7

Ժողովուրդներից սմանք, որոնք որ չէին կամենում թէ՛ Հոյոց Եկեղեցին և եկեղեցականք օտար ազգաց բամբասանքի տակը ընկնին, թէպէտ և չէին սիրում Նիկոլին, բայց և չէին ուզում նորա շափաղանց յուսահատութիւնը և կատաղութիւնը՝ յորդորեցին Նիկոլին, որ երթայ Քրիգոր Կեսարացու մօտ և նրամէն առնու թողութիւն և կապից արձակուին,

որ կարելի է թէ՛ նա-էլ միջնորդութիւն
անէ. Կաթողիկոսի առջև, և Կաթողիկոսը
արձակէ նրան եպիսկոպոսութիւնը կատա-
րել: Այս մէկ այնպիսի միջաստճման ճա-
նապարհ էր, որ միայն խնամուտ Հայկազանց
սիրաբը կարող էր թելադրել այն դառա-
ծեալ հոգւոյն: Նիկոլ պատճառ բերելով
իւր շքաւորութիւնը և ճանապարհի ծա-
խուց համար դրամ շունենալը՝ կամենում
էր հրաժարուիլ այս ճանվորդութենէն:
Քացց Հայերը, որ ամէն տեղ իրանց բարե-
հոգութիւնը արել են, խնայելով իրանց
առաջնորդ դրած մարդուն, և միաբ. բերե-
լով նախնեաց առածը, թէ « Սուտ ասողի
հետ մինչի դատաստանի դուռը պէտք է
երթալ », շուտով իրանց մէջէն ժողովեցին
երեք հազար դահեկան և տուին Նիկոլին,
որ երթայ: Այսքան փողը ո՛չ թէ Նիկո-
լին բաւական էր երթալ դնլու, այլև կա-
րող էր նա իւր ճանապարհորդութիւնը կա-
տարել իւր եպիսկոպոսական աստիճանի
վայելուչ շքեղութեամբ: Հայոց ազգ. այս քո
բարեսրտութեան ասպոցոյցն է. դու ես միայն
ժողովուրդ ասուելու արժանաւոր ազգ. դու
միայն դիտես անողջանալի վիրաց դեղ յար-
մարեցնել:

Անձարացած մնալով Նիկոլ՝ առաւ ճանախու
 ծախսը, և վեճակէն դուրս եկաւ. բայց
 երբ որ եկաւ Կոնստանտինուպօլիս և տե-
 սաւ, որ Քրիզոր Կեսարացին այն տեղ չէ,
 այլ գնացել է Պրուսսա՝ ինքն-էլ նորա յետ-
 նէն գնաց մինչի Պրուսսա: 7

Պրուսսայումը Քրիզոր Կեսարացոյ տեղ՝
 Տանդիսպցաւ Նիկոլին Խարբերոցի Արիս-
 տակէս վարդապետը, որ այն օրերը եկել
 էր Պրուսսա, բայց Քրիզոր Կեսարացու
 դէմ ունէր հակառակութիւն՝ նորա պատ-
 րիարքութեան օրերից սկսած: Երբ որ
 իմացաւ Արիստակէս վարդապետը թէ՛ Նի-
 կոլ այն պատճառաւ է թողել իւր վիճակը
 և երկրէ երկիր ման է գալիս, որ Քրիզոր
 Կեսարացուն գտնէ և նրամէն թողութիւն
 ուզէ, կամեցաւ ճանաչել Նիկոլի խղճմը-
 տանքի չափը, հոգւոյ որպիսութիւնը, և
 համոզումը և մտքի գաղափարներու ուղ-
 ղութիւնը, թէ արդեօք ուղիղ սրտէ՞ է ու-
 ղում այն թողութիւնը՝ գիտակցութեամբ
 հոգւոյ և խղճմտանքի և մասց, թէ՞ միայն
 ժողովրդեան աչքը կապելու համար, սկսաւ
 նորա սիրտը շօշափել: »Զո՛ւր է, ասաց, քո
 երթալը, նախ այն պատճառաւ որ՝ դու
 յանցանք չունիս. երկրորդ որ՝ դու-էլ նոյն-

պէս եպիսկոպոս ես, ինչպէս որ նա. և եր-
րորդ՝ Քրիզոր եպիսկոպոսը չունէր իրա-
ւունք քո վիճակի մէջ տնօրէնութիւններ
սնել, և մանաւանդ՝ բանադրանք դնել
քեզ վերայ. ուրեմն, առայց, եթէ կամե-
նում ես խղճմտանքդ անդորրացնել՝ ես էլ
կարող եմ քեզ արձակումն տալ՝:

Եթէ Նիկոլ լինէր տեղեակ Սուրբ Քը-
րոց և հասունացած լինէր բարոյական աս-
տուածաբանութեան մէջ, կը հասկանար թէ՛
ինչ իշխանութիւն է եպիսկոպոսութիւնը,
որ Պողոսի խօսքի զօրութեամբ՝ հրեշտակ-
ներուն-էլ կարէ լինել զգուշալի. և աւելի
միտ կ'առնուր սուրբ ժողովներու այն կա-
նոնի խմատը, որով որ մէկ քահանայի
կապեալը չէ կարող արձակել ուրիշ քահա-
նայ, թող թէ եպիսկոպոսի կապածը:

Նիկոլ Արիատակէս վարդապետի առա-
ջարկութիւնները լսելէն յետ՝ աւելի սրա-
տաւոր էր փութալ կամ Քրիզոր եպիսկո-
պոսի մօտ, կամ Մովսէս Կաթողիկոսի, որ
աշխարհին ցոյց տար թէ՛ ո՛չ եթէ միայն
անունով եպիսկոպոս է դառել, այլ և ար-
դեամբք, և զգեցել է եպիսկոպոսական հո-
գին. և հնազանդվելով ազգային եկեղե-
ցական իրաւաբանութեան՝ հնազանդեցը-

ներ իւր իշխանութեան այն ազգը, որ դեռ
նորա վրայ մտիկ էր անում ինչպէս մէկ
օտարածնունդ վարձկանի վրայ : Նիկոլի
սրտումը չըկար զղջումն : Այն բարի խոր-
հուրդները, որ տնկել էին Հայերը նորա
սրտի մէջ, նորա հոգւոյ մէջ, խորագոյն
արմատ չունէին . Արիստակէս վարդապետի
խօսքերը դառան նորա համար փորձաքար-
աշխարհ ճանաչեց, որ Նիկոլը Հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյ հարազատ որդի չէ, և այն
եկեղեցւոյ սուրբ աւանդներու պահող չէ :
Նիկոլ իւր գէմ եղեալ ճանապարհէն յետ
մնաց : Նիկոլ Պրուսսայէն մէկ գիր գրեց
Քրիզոր Կեսարացուն թէ՛ »Ուզում էի գալ
քեզ մօտ և արձակումն խնդրել . բայց
ճանապարհին հիւանդացայ և չեմ կարող
այլ ևս շարունակել իմ ճանապարհորդու-
թիւնը . վասն որոյ աղաչում եմ քեզ, որ
ինձ թողութիւն շնորհես գրով, և ժողո-
վողեան ևս յորդորես գրով, որ չունենան
խղճահարութիւն, և ես երբ որ առողջա-
նամ՝ միամիտ յետ կըդառնամ իմ վիճակս“ :

Արեւմիտ էր Քրիզոր Կեսարացին, բայց
ո՛չ թեթևամիտ . արդարութեամբ վարուե-
ցաւ և ո՛չ դիւրահաւանութեամբ . ինչպէս
որ եկեղեցւոյ անարգութեան համար անա-

չառ էր գտնուել, այժմ էլ զղջացեալ յան-
ցաւորի դէմ գթութիւն ցոյց տուեց: Ան-
կասկած սարգլմութեամբ, աղանոյ միա-
մտութեամբ, հաւատաց Նիկոլի խօսքե-
րուն. և ինչպէս էր կարող չըհաւատալ,
ի՞նչ էր առարկան: Քրիստոսի սրտուէրը
աչքի առջևը ունենալով, որ ասել էր,
« Եթէ եղբայր քո մեղիցէ, և զղջացի, և
ասիցէ՝ դառնամ, թող նմա»: Քրիստոս Ան-
սարացին ունէր իրաւունք թողութիւն շը-
նորհել թէ ու թեամբ, այսինքն՝ եթէ իրաւի
հիւանդ ես, և շեւ կարող գալ: Քայց նա
Նիկոլի խօսքերէն խարուեցաւ, հաւատաց
նորա փատտերուն և կարծեց, որ Նիկոլ
իրաւ մահուան դրանն է. նա նորա հոգ-
ւոյ թշնամին չէր. նա մէկ օր էլ ուղեցած
չէր, որ Նիկոլ սևերևօ կանգնի ահեղ դա-
տաստանումը. եթէ նա ուղենար Նիկոլի
հոգւոյ կորուստը՝ թոյլ կուտար, որ իւր
գործքը կորցնեն իրան: Նա ինչպէս որ ու-
ղում էր նրան տեսնել եկեղեցւոյ լաւ օրդի,
հաւատարիմ՝ ծառայ, աղնիւ սուշտօնեայ՝
այնպէս էլ խնայեց նորա հոգին, որ չը-
կանգնի տնանկ ամաչեցեալ Քրիստոսի ա-
տեանումը. խնայն երկու գիր գրեց ար-
ձակման, մէկը Նիկոլի վրայ և միւսը ժո-

դովրդեան անուամբ, և երկուսն-էլ ուղարկեց Նիկիոյ ձեռքը: Նիկիոյ՝ որ սպասում էր այս թղթերուն, երբ որ ստացաւ, խնայն դարձաւ ուրախութեամբ իւր վիճակ, և ժողովրդեան սիրտը մէկ կողմէն փոքր ինչ շահեց: Քսոյց սուտ մեղային՝ սուտ-էլ թողութիւն: 7

Գրեգոր եպիսկոպոսը խմացաւ այս սեղանակապուտ խարէութիւնը, և լքցուեցաւ արդար ցամամբ. տեսաւ որ այս հովուակերտ դոյլը՝ եկեղեցւոյ սրբութեան բնաւ չէ՛ խնայում, կամեցաւ այս սրբապղծութեան յանդիմութիւնը ջնջել հաստատուն միջոցներով. յետս կոչեց իւր առաջին՝ միամտութեամբ տուած՝ աղանոյ սլարղմտութեամբ շնորհած թողութիւնը, և օձի խորագիտութեամբ կրկնեց բանադրութեան արժանաւոր սրտուհասը: Այսպէս կ'անելին և նախնի Սուրբ Հարք, եթէ նոցա ժամանակն-էլ լինէր մէկ հաս Նիկիոյ, և յանդգնէր այդպիսի ոճիրներու ձեռնամուխ լինել:

Այս տեղէն ընկաւ ժողովրդեան մէջ նոր ազմուկ. սկսան Հայերը հին դարմանը բամուտալ. 7 Նիկիոյ խարէութեամբ, կաշառով, առանց ժողովրդեան ընտրութեան

և հակառակ ժողովրդեան ցանկութեան և պիսկոպոս ձեռնադրուած, ժողովրդեան կամաց ընդդէմ առաջնորդ դառած և նշովքներու տակը տղմաշաղխս. և անկանոն ձեռնարկութեանց մէջ պարանոցաթաղ. վերջապէս՝ անհնադանդ եկեղեցւոյ գլխոյն ընդհանրական Հայրապետին՝. ժողովրդեան ատելի էր և զգուելի: Հակառակութիւնը շատացաւ:

ԳԼՈՒԽ 6.

Մովսէս Կաթողիկոսը որ 1629 թուին Նիկոլի վրայ արգելումն էր դրել, դեռ չըզիտելով, որ Նիկոլը այն իւր Հայրապետական կոնդակը ոտքի տակն է գծել, և քան զառաջին չարագործութիւնները էլ աւելի յանդգնութիւններ է արել և անում, երբ որ Կեսարացի Խաչատուր (*) վարդա-

(*) Սյս Խաչատուր վարդապետ ասած անձն էր արքեպիսկոպոս. բայց այս տեղ նորա անունը երբեմն ,,վարդապետ“ է գրած, երբեմն ,,եպիսկոպոս“, և երբեմն ,,արքեպիսկոպոս“. որ պիտի իմացուի թէ՛ զանազան մարդիկ շին, այլ մի և նոյն անձն էր: Սուրբ Էջմիածնի միաբանութեան սովորութիւնն է, որ եթէ մէկ կարգաւոր՝ վար-

պետին ուղարկում էր նուիրակութեամբ
դէպ ի Յունաստան, հրամայեց նրան, որ
երթայ Լեհաստան-էլ և Նիկոլի դատաս-
տանը տեսնէ, ինչպէս որ առաջին կոնդա-
կով խոստացել էր, և մէկ հնար գտնէ ա-
ռաջնորդին և ժողովրդեան հաշտեցնել: >

Խաչատուր վարդապետը ճանապարհին
գալով գալով հասաւ Կեսարիա, և այն
տեղ հանդիսւեցաւ Քրիգոր Կեսարացուն:
Քրիգոր Կեսարացին մի ըստ միօջէ պատ-
մեց Խաչատուր վարդապետին Նիկոլի ա-
րած անկարգութիւնները, և որովհետեւ քաջ
հասու էր Նիկոլի բնաւորութեան և ժո-
ղովրդեան համոզմանց, ինչպէս եկեղեցւոյ
նախապատիւ վարդապետ՝ պատուիրեց Խա-
չատուր Նուիրակին, որ առանց քննու-
թեան և առանց տնօրէնութեան Նիկոլի
հետ հաղորդակցութիւն չանէ, որ ժողո-
վրդեան մէջ գայթակղութեան պատճառ-
ները չաւելանան, և ազգի և եկեղեցւոյ
մէջ աղմուկները չըզօրանան և պատարումը
անկարկատելի չըդառնայ: >

դապետ ժամանակը ունենայ մեծ համբաւ ստացած, նա եթէ
եպիսկոպոսութիւն-էլ ստանայ և Հայրապետական աթոռն
էլ նստի՝ այն վարդապետ անունը չի պակսիր նորանից:

Զ Խաչատուր վարդապետը ունէր Կաթողիկոսէն ստացած Հայրապետական կոնդակ ծայրագոյն նուիրակութեան, և առանձին պատուէր՝ որ Նիկոլի և ժողովրդեան մէջ ընկած երկպառակութեան մէկ խաղաղութիւն տալու հնար գտնէ: Ինքը գոլով մէկ խոհեմ և խաղաղասէր մարդ, երբ որ հասաւ Լէոպոլիս, թէպէտ ժողովրդեան բերնէն շատ անբաստանութիւններ լսեց, շատ տրտունջ, շատ դժկամակութիւն, բայց չըկամեցաւ ամենուն հաւատաւ. այսպէս պատուէր ունէր կաթողիկոսէն. այսպէս խրատ էր ստացել և Քրիստոս Կեսարացիէն-էլ. ինքը եկաւ Նիկոլի մօտ, առանձին շատ բան խօսեցաւ և սկսաւ ցոյց տալ Նիկոլին խաղաղութիւն գտնելու ճանապարհը: Այլ Նիկոլ՝ որ Աստուծոյ երկիւղը հանել էր սրտէն և մարդկան ամօթը հեռացրել էր երեսէն, փոխանակ Խաչատուր վարդապետի խորհուրդները և բարեկամական խրատները յարդելու՝ դլուխն էր շարժում, նորա խօսքերը արհամարհում էր և իրա հետ-էլ անարդանօք էր վարվում: >

Ինչ էր Նիկոլի այսպիսի անձնապատասանութեան պատճառը, ինչ օգնութեան էր վստահացած, ո՞վ էր կարող նրան հոգևոր

դատաստանէն աղատել: Մի միայն ուրացու-
թիւնը: Նա մտքի մէջ դրել էր՝ իւր ա-
ռաջնորդութիւնը բռնաւորութեամբ ձեռ-
քին պահելու համար, և ինքնագլուխ ժո-
ղովրդեան վրայ բռնակալութիւն անելու
համար՝ ո՛չ թէ միայն ամեն անկարգու-
թիւնը բանեցնել, այլ և ժողովուրդին զո-
հել, եկեղեցին քանդել, Ղեհաստանի Հա-
յերու կրօնը փոխել դէպ ի տանուտէրական
ազգի լատինադաւանութիւնը և այսպէս
դուրս գալ իրան եպիսկոպոսութիւն տուող
Կաթողիկոսի իշխանութեան տակէն:

Այդութեանք՝ որ կամենում էին Հոռ-
մայ Փափի իշխանութիւնը համաշխարհա-
կան շինել, Նիկոլի համար մէկ ազատա-
նարան էին, երբեք որ ուղենար՝ պիտի
գտնէր նոցա մէջ իւր դիտաւորութեան
օգնական և ձեռնտու: Այս կրօնաւորական
կարգը արդէն ստացել էր մեծ մեծ յաղ-
թանակներ. արդէն նոցա ձեռքով շատ ազ-
գեր և աղինք դառել էին Հոռմայ Փափին
երկրպագու: 7

Ինչի-Շտիւնն է: Յոհաննու տեսեան
բացատրութեան մէջ՝ թէ՛ Հոռմեա-
կան իշխանութեան և թէ՛ Նզուրիթաց կար-
գի վրայ ակնարկութիւններ է անում,
7

և այն խօսքերը ցոյց են տալիս նորա հայրուածքը :

Այնք թէպէտ և չենք հաղորդակից այն միտքերուն , բայց իդնատիտս Լոյիոլայի հետևողքը , որ Լիւթէրէն յետոյ դուրս եկան և նորա դրած խոյը սկսան դարմանել Հռոմայ քահանայապետութեան մէջ՝ նկատելու արժանի հանգամանքներ են : Սոքա երկու նախատակ ունէին , այն է՝ կրօնանորոգութեան ճանապարհը փակել և Փափի իշխանութիւնը տարածել : Սոքա չէին դանազանութիւն անում ո՛չ միջոցներու և ո՛չ հնարներու մէջ , միայն դէպի իրանց նախատակն էին վազում . ամենեքեան ով որ մէկ անգամ ընդունէր Փափի դահերիցութիւնը՝ եղութիւթականաց ընկեր էր . բարոյականութեան , բարեգործութեան , եղեռնագործութեան , անառակութեան մէջ խտրութիւն չըկար . ելուզակ , սրիկոյ , մարդադաւ՝ ընդունելի էր այն ընկերութեան մէջ , եթէ միայն յարմար գործի լինէր Հռոմայ փառամոլութեան :

Եղութիւթները միթէ չէին տեսնում Նիկոլի արարմունքի վախճանը . նրան նոքա չէին դրդում , և նա-էլ չէր նրանց վստահացած՝ մէկ յանդգնութիւնէն դէպ ի միսն վազում ,

որ մէկ անդգամնութիւնից-էլ յետ չէր կան
գնում:

Առաջատուր վարդապետը այն դիտաւո-
րութեամբ էր եկել, որ իւր Հայրապետի
ազգասիրական նպատակը դիւրացնէ: Կա-
թողիկոսի նպատակն-էլ այն էր, որ իւր
նախորդի վրիպանքը ծածկէ և անարժան
եպիսկոպոսի անարժան գործերը թեթև
խրատոններով ուղղելով՝ շարագործին իւր
չար գործքերէն հեռացնէ, և ժողովրդեան
սրտէն նոցա վատ յիշատակները հանէ:
Կսթողիկոսը հայր էր հասարակաց, և Նի-
կոլի անձին մէջ տեսնում էր մէկ սխալա-
կան սաշտօնեայ, որոյ ուղղութիւն ածելը՝
իւր սեպուհ սարտաւորութիւն էր համար-
ում և իւր հօտի հետ միաւորելը՝ դեռ
եկեղեցւոյ անհրաժեշտ կարիք:

Եւ Նիկոլի կարծիքը այնպէս չէր: Նա
կարծում էր որ՝ կսթողիկոսը նորա վրայ
նայում է անաչառ՝ ինչպէս մէկ գօսացեալ
անդամոյ վրայ, և նորան յանցաւոր է արել
իւր մտքումը դեռ քննութենէն առաջ:
Եւ որովհետև իւր յանցանքն իրան աւելի
յայտնի էր՝ խոյս էր տալիս քննութենէն և
հոգևոր դատաստանէն. տեսնում էր, որ
Եղուիթականք ամէն շարագործաց սաշտ-

սրան են և ապաստանի, լաւ էր համարում նոցա իշխանութեան տակը մնալ, քան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հայրապետի. յոյս չունէր իւր դատաստանի մէջ արդարանալ. կարծում էր թէ՛ ի դատաստանէ իւրմէ ելցէ դատասպարտեալ և զայցելութիւն նորա զայն՝ այլ տարցի: Չէ՛ր իմանում նա և իւր հօր կաթողիկոսի միտքը, որ նա հողւով ցանկանում էր նորա այնքան ժամանակվան սլարականոն ընթացքը քողարկել, որ ապագայ չարեաց առաջքը կտրուին: Խաչատուր վարդապետը նորա աչքին երևում էր ինչպէս մէկ հրեշտակ սլատուհասի. նըրամէն սկսաւ երկիւղ կրել, և իւր երկիւղը ծածկելու համար՝ սկսաւ ցոյց տալ դէս առ նա արհամարհանք և անարդուի և յանդուգն ժպրհութիւն: (Ինչի՞ ես որոտում: — Վախեցնելու պատճառաւ: — Ինչի՞ ես ապա սրոյդ պահում. — Վախենալուս պատճառաւ):

Խաչատուր վարդապետը երկու առաւարի մէջ էր, երկու թրի մէջ էր մնացել. մէկ կողմէն ժողովրդեան գոգմնութիւնը, միւս կողմէն Նիկոլի անկարգութիւնը: Եթէ նա կամենար միջասահման ճանապարհ բռնել՝ պիտի ժողովրդեան գայթակղութեան պատճառ դառնար, պիտի ամե-

նեցուն ասել տար թէ՛ Խաչատուր
 վարդապետն-էլ Նիկոլի Տամաձայն ,
 Նիկոլի Տամախո՛Տ, Հայրապետական իշ-
 խանութեան ոտնհար է . այնուհետև Խա-
 չատուր վարդապետը չէր կարող ժողո-
 վրդեան սիրտը շահել . և Նիկոլի օգուտը
 այն էր, որ Խաչատուր վարդապետը ժողո-
 վրդեան առջևը ցոյց տար իւր իրաւունքը,
 որ Հայրապետական կոնդակաւ ձեռին ու-
 նէր, և Նիկոլը, թէև առ երեսս, հնազանդ-
 վէր. ժողովուրդը երբ որ տեսնէր թէ՛ Նի-
 կոլը հնազանդութիւն է ցոյց տալիս եկե-
 ղիցւոյ գլխոյն և նորա պատկերին՝ զինա-
 թափ կրլինէր. նորա անձին մէջ տեսնելով
 զղջացեալ յանցաւոր՝ կրխնայէր և կըհաշ-
 տուէր : Նիկոլի Տամախո՛Տ.թ թէ՛ և նրան
 հարիւր անգամ դրդուէին, սակայն բազմու-
 թեան մէջէն դուրս կուգային այնպիսի
 մարդիկ, որ խաղաղութիւնը նախընտիր
 համարելով՝ քան զկռիւր և տարաձայնու-
 թիւնը, նոցա սյլ կերպ կըլռեցնէին, և
 Խաչատուր վարդապետին այլ կերպ կու-
 տային առիթ և տեղի ասել ժողովրդեան .
 »Էլ ի՞նչ է.ք ուզում, ահա՛ Նիկոլը Սողո-
 սէն Պողոս դառաւ, Հայրապետական իշխա-
 նութեան և Էջմիածնի իրաւասութեան

Տնազանդ է, Հայոց եկեղեցւոյ ամեն կարգե-
րուն-էլ այսուհետեւ հաւատարիմ կըլինի,
և անցեալներու համար-էլ կ'ունենայ հոգ
ցոյց տալ արժանաւոր սպաշխարութեան
պտուղ . ուրեմն դուք-էլ Տնազանդուեցէ՛ք,
և նրան թե ու թիկունք դառէ՛ք, որ նա
էլ ինչ որ անդիտութեամբ ծռել է՝ կարո-
զանայ հանդարտութեամբ ուղղել, որ դուք
էլ, նա-էլ հանդիատ դտանէք և միամը-
տութեամբ ձեր կրօնը սլաշտէք, որովհետեւ
Աստուած խաղաղութեան Աստուած է, և
ո՛չ կըռուի և անհամաձայնութեան⁴:

Այլ նիկոլ այս խօսքերէն ոչինչ-էլ միա-
քը չըբերեց, և թէ միտքն-էլ բերեց՝ սա-
կայն չըկամեցաւ կատարել . նա կամենում
էր ցոյց տալ, որ ո՛չ ժողովուրդէն պիտի
կախուին ունենայ, ո՛չ էջմիածնէն, և
ո՛չ Հայրապետէն, այլ միայն պիտի ջանայ՝
Եղուիթաց բանութեամբ ժողովրդեան գըլ-
խին «¹ա¹ա¹ կոտրել», պիտի ժողովրդեան
նուաճէ և հոգևոր իշխանութիւնը նշկահէ.
պիտի այնպէս առաջնորդութիւն անէ, ինչ-
պէս որ Եղուիթականք նոր սովորութիւն
էին արել, եպիսկոպոսին անհնազանդու-
թիւն անել, Փափին չըլսել, և թագա-
ւորներուն ևս վախեցնել, միայն իրանց

կարգապետներու կամքին հպատակելով, որ թէ մէկ մարդ նրանց կամքին չըզոհէ իւր տունը, տեղը, ընտանիքը, զաւակունքը, ստացուածքը, կեանքը՝ խսկոյն ինչ վերջիցիայի մատնէ և հրով այրէ:

Հայոց Հասարակութիւնը ի հեռուստ տեսնում էր այս ամենը. տեսնում էր, որ Նիկոլը մէկ այնպիսի ամեհի անձն է, որ բնաւ Քրիստոսի պատկերի հեղութիւնը և խոնարհութիւնը իւր անձին վրայ ցոյց տալու չէ, բնաւ իրանց համար անձնադիր հովիւ դառնալու չէ. աչքերը դրել էին Հայրապետական օգնութեան. ուզում էին որ Խաչատուր վարդապետը նրան փոքր ինչ ձանփու բերէ. ցանկանում էին տեսնել Նիկոլին փոքր ինչ Հայոց կարգաւորի ձև մտած. ակնապիշ սպասում էին, որ Նիկոլ ասէ թէ՛ «Ես ուզում եմ իմ ժողովրդեան հայր լինել, և ո՛չ դահիճ», որ նրանք-էլ նրան որդիական ջերմեռանդութեամբ ընդունէին, մոռանային ամեն անցեալները, որով արդէն ձանձրացել էին. Հսպասում էին կիրակի օրվան, երբ որ երկու ևս խսկոսարտունք եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդեան համար հանգիստ, սէր և խաղաղութիւն մտածելով՝ առաջնորդութեան և առաջնոր-

դելոց մէջ մէկ հոգևոր շաղկապ կը հաստատեն: 7

Աղա Տասա այն բազմաց ցանկալի կիրառիկն: Բայց ո՛չ ոք չըզխտէր, թէ Նիկոլը ինչ ունէր իւր մտքումը: Ելու թափանք նորա գլխումը դրել էին, որ եթէ յայտնի ապստամբուի էջմիածնէն, դուրս դայ Հայոց Կաթողիկոսի Հայրապետական իշխանութեան տակէն, և մտնի Փափի ձեռքի տակը, ժողովուրդին դարձուցանէ Հոռմէադաւան Կաթողիկոսաց կրօնը և փոխէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ձէսերը ու սովորութիւնները՝ մեծ փառքի և մեծ բաղդաւորութեան պիտի հանդիտի: Արդէն Նիկոլը իրա մտքումը կարծում էր իրան Լատինացոց հզօր եպիսկոպոսներու մէկը, և Խաչատուր վարդապետին կարծում էր մէկ այնպէս սանդուխտ, որ նրա գլխին կոխելով՝ պիտի ժողովրդեան վրայ թափաւորէ: Բայց այն չէր բերում միտքը թէ՛ կարելի է որ յաջողէ նրան Խաչատուր վարդապետին անպատիւ անելը. կարելի է որ յաջողէ նրան եկեղեցեաց և նոցա ճոխութեան և հարստութեան տէր դառնալը. կարելի է որ յաջողի նրան միայնակ մէկ քանի քահանաներու հետ կրօնափոխ լի-

նել, ծիսափոխութիւն մտցնել եկեղեցւոյ
 մէջ. բայց ժողովրդեան՝ իւր կամքին հնա-
 ղանդեցնելը, ծառայեցնելը՝ շատ դժուար-
 ութիւն պիտի ունենայ: Եթէ ինքը լինէր
 խկական Հայ, հարազատ Հայ՝ կը ճանաչէր
 Հայերու ընաւորութիւնն-էլ: Բայց ո՞վ գիտէ
 թէ նրան ինչի՞ էին կոչում Թորոսովէջ,
 կարելի է թէ կամ հայրը, կամ մայրը,
 կամ սասը, կամ տատը էին Ղեհազգի
 կամ Հրէայ, կամ Բոհեմացի բօշայ, և նա
 այնպէս թոյլ, կրօնափոխ, գաղջ կրօնա-
 պահ գերդաստանի մէջ էր աչք բաց ա-
 րել և չէր իմանում, որ կատարեալ Հայը
 իւր ազգութեան և իւր կրօնի համար
 ստորաստ է գլուխը ջարդել տալով մէկ
 կաղինի չափ շինել, քան թէ եկեղեցուն
 անհաւատարմութիւն անել, և ազգութիւ-
 նը ուրանալ. չէր իմանում, որ հարազատ
 Հայը թէ հարիւր տարի կենայ օտարա-
 կրօններու մէջ, նոցա հետ ուտէ խմէ, ընդ
 Հրէայն լինի Հրէայ, ընդ հեթանոսս՝ լինի
 հեթանոս, բայց երբ որ բանը հասնի այն
 տեղ, որ պիտի իւր կրօնին և իւր Հայու-
 թեան փնաս հասնի՝ ամեն զոհի համար պա-
 տրաստ է. կուտայ ինչքն-էլ, ստայուածքն
 էլ, կուտայ իւր անձն-էլ, իւր կեանքն էլ.

բայց կըպահէ իւր կրօնը և իւր ազգութիւնը:

Այս մոլորամիտ անձնասիրութեամբ հարբած էր Նիկող, և երբ որ կիրակի օրը եկաւ եկեղեցին: Մեր եկեղեցւոյ աւանդութեամբ Հանգստի և Իւղմէի ընդ Աւետարանը պիտի կարդայ այն օրուան պատարագիչը. այլ Նորաստիճիտի Աւետարանը (որովհետեւ թէ պատարագը առաւօտեան ժամի հետ կից լինի՝ ժամարարը այն միջոց դնացած կըլինի զգետտաւորութեամբ) ում որ մեծաւորը ակնարկէ՝ նա կըկարդայ, և այս ըստ մեծի մասին հիւր կարգաւորներուն կըհասնի: Մեծաւորը՝ Առաջնորդն է, զկնի նորա՝ նորա տեղակալն է, կամ աւագ երէցը, կամ երիցագոյն քահանան. բայց Էջմիածնի նուիրակը՝ Կաթողիկոսի հրամանաւ եկած, թէ Եպիսկոսոս լինի և թէ վարդապետ, միշտ քան զառաջնորդը բարձր է և երիցագոյն, և նորա ներկայութեան ժամանակը՝ առաջնորդը որպէս թէ իւր առաջնորդական իրաւունքներէն դադարած է, և պիտի նորա ակնարկութեան սպասէ. որովհետեւ Էջմիածնի նուիրակը կամ քննիչը ոչ թէ միայն պատկեր է սրբազան Հայրապետի, այլև երեսփոխան

է բովանդակ սրբազնագումար քահանայապետական ժողովոյ և պատգամաւոր է Լուսաւորչեան Աթոռոյն, որոյ առջև պիտի լուէ ամեն հոգևոր իրաւարանութիւն, և միայն նորա պատգամախօսութիւնը պիտի տիրապետէ՝ քանի որ նա առաջիկայ է, որովհետև նրան է տուած ամեն հոգևոր իշխանութեան մատակարարութիւնը՝ ինչպէս կենդանի հրովարտակ տիեզերական Հայրապետութեան և սրբազնաժողով միաբանութեան:

Այս բաները Նիկիոյ ինքն-էլ լաւ գիտէր. բայց որովհետև մտքումը դրել էր կռիւ գրդուել, որ յայտնի աստատմութիւն հանէ, երբ որ Ստեփանոսը և Երզնգին և ժամանակը հասաւ, որ աւետարան կարդան՝ Նիկիոյ հրամայեց, որ իւր վարդապետին շուրջառ տան: Բարեմիտ Խաչատուր վարդապետը, որ հոգւով ջափ ցանկանում էր հաշտութիւն տարրայնել, >կարծեց թէ՛ ահա՛ այս է ժամանակը, որ ցոյց տայ ժողովրդեան թէ՛ Նիկիոյը հնազանդ է Սուրբ Աթոռին և Սրբազան Հայրապետին, և նորա իշխանական կոնդակին, և նորա պատկերացուցիչ նուիրակին, որ ժողովրդեան սրտէն ատելութեան որումը հանէ, և տեղը սերմա-

նէ Նիկոլի համար կարեկցութեան ցորենահատ, համարելով թէ՛ Նիկոլ այն պատճառաւ այնպէս արաւ, որ իրան առիթ տայ իւր եղբայրսիրական ազդեցութիւնը սկսելու, հրամայեց մէկ ուրիշ վարդապետի՝ որ Աւետարանը նա կարդայ:

Եյս այն կէտն էր, որ Նիկոլ պիտի բարերազգ լինէր: Եթէ Խաչատուր վարդապետի դիտաւորութիւնը Նիկոլին ոտնակոխ անելը լինէր՝ մեղադրելի էր Խաչատուր վարդապետը. բայց նորա նախընթաց և հետևորդ գործքերը յայնի ցոյց են տալիս, որ նորա ամեն մէկ ներգործութիւնները Հայրապետական պատուիրանի վրայ հիմնած՝ Նիկոլի օգտի համար էին, որ կարողանայ առաջնորդի և ժողովրդեան մէջ համաձայնութիւն ձգել: Խաչատուր վարդապետի առաջադրած վարդապետը կամ կրկարդար այն Աւետարանը կամ ո՛չ. այլ Խաչատուր վարդապետը պատճառ կրդանէր երեսը դարձուցանել առ ժողովուրդը և ասել. «Ահա՛ տեսնա՛ք սրբազան Նիկողայոս արքեպիսկոսոսի հեղութիւնը, որ նա այնքան անկոտար հնազանդութիւն ցոյց տուեց իւր հոգևոր ծնողին՝ սուրբ Էջմիածնի Աթոռին. ո՞վ է սորա ոստիսը, ո՞վ է սորա

հակառակորդը, եւ ինչ որ տեսայ՝ այն պիտի վկայեմ, որ սրբազան Նիկողայոս արքեպիսկոսոսը արժանաւոր Առաջնորդ է, իւր կարգի պատիւը ճանաչող, իւր ատիճանի յարգը դիտցող. ուրեմն՝ եկէք մեղայ ասէք, աջը համբուրեցէք, օրհնութիւնը ասէք^ւ:

Ո՛հ, այն օրուան պատարագը ինչ ուրախութեան տեսարան պիտի լինէր: Աստուած և իւր Հրեշտակք չէին լինիր այն հանդիսարանի մէջ աներևութաբար առաջակայ: Արդեօք այն օրուան ջերմեռանդ ժողովրդեան ուրախութեան արտասուքը չէին անուշահոտ խնկոց նման բուրէր իւրեանց ծուխը անհուր բուրլառաւ ուղիղ Աստուածպետական Աթոռոյ առջև: Աստուած այնպիսի բոլորապտուղ ողջակէշը չէր ընդունիր ինչպէս Աբէլի, Նոյի և Աբրահամու հաճոյական զոհերը: Բայց Նիկոլի դիտաւորութիւնը այն չէր: Նիկոլ չէր ուզում ո՛չ թէ միայն հսկատակիլ էջմիածնի Աթոռին և նորա Հայրապետական գաւազանին, այլև բնաւ չէր ուզում ցոյց տալ, թէ ինքը համոզուած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ճշմարտութեան մէջ. կամ իւր սրտի մէջ ունի մէկ յարգ ու մեծարանք

Թէ դէպ ի պատարագը, Թէ պէպ ի քահանայական կարգը և Թէ դէպ ի ժողովրդեան բարի օրինակ դառնալը. նա ուզում էր ցոյց տալ Թէ՛ եկեղեցիին-էլ այնպէս մէկ տեսարան է, ինչպէս որ արշաւահանդիսի կրկէսը, և ինքն-էլ մէկ այնպիսի հանդիսադիր է, ինչպէս որ մէկ բռնամարտիկ, մենամարտիկ, ըմբշամարտիկ, կառամարտիկ կամ դօտեմարտիկ, և պէտք է այն տեղ ցոյց տայ իւր ուժը, բազկի բռնութիւնը, քաջութիւնը, և ստանայ հանդիսականաց ծափահարութիւնը: Նորա միաքի մէջէն վաղ էր դուրս եկել Աստուծոյ անուան յիշատակը, Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդները, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհարաշխութիւնները, Խաչի պաշտօնը, հոգևոր կոչումը. նա ինքն-էլ դուրս էր եկել Աստուծոյ սպասաւորութենէն. նա չէր կամենում ծառայել իւր Ստեղծողին, իւր Փրկչին և իւր փրկութեան համար արիւնը խաչափայտի վրայ նուիրողին. նորա միաքի մէջ Աստուծոյ տեղը նստել էր Փափը. հրեշտակներու տեղը բռնել էին Եզուիթականք. քահանայաւայել մտածութիւններու տեղ զօրացել էին փառասիրութիւնը և արծաթասիրութիւնը. քրիստոնէական հե-

զուժեան տեղ տիրապետել էր ինկվիզի-
ցիայի հրատարակութիւնը . նա պատճառ
էր պարտում, որ հրատարակաւ կոխ սկսի
Էջմիածնի դէմ . նա պիտի Սուրբ Աթոռի
նուիրակին անարգէր, որ Սուրբ Աթոռը
անարգուած լինէր. նա պիտի Կաթողիկոսի
պատկերը ոտքի տակ ձգէր, որ Կաթողի-
կոսը և իւր Հայրապետական իշխանութիւ-
նը ոտնակոխ եղած լինէր . նա ի սրտէ ու-
րացել էր՝ ոչ թէ միայն Սուրբ Էջմիածի-
նը, այլ և նորա բաղմաշխատ կերտողին՝
Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին և Սուրբ Թա-
դէոս և Բարդողիմէոս առաքեալներուն, և
Էջմիածնի հիմքը ոսկի ուռամբ հաստա-
տող Միածին Յիսուսին. նոցա ամենու տեղ
բաղմեցրել էր իւր հողւոյ մէջ Հսոմայ քա-
հանոյապետին և Եղուիթականայ վահան-
կը, որ նրան ոսկեղէն բլուրներ էին խոս-
տանում :

Ինչպէս որ Խաչատուր վարդապետն էր
համարել այն Աւետարան կարգալու դի-
պուածը քաջայարմար ժամանակ ժողովր-
դեան և առաջնորդի մէջ խաղաղութիւն
սերմանելու, և երկուսին միասին անլուծա-
նելի զօրիւ միաւորելու . նոյնպէս և Նի-
կոլ տեսաւ՝ որ քան զայն էլ բարեզեւ միջոց

զի՛ գտնիր հանդիսապէս իւր և Սուրբ Էջմիածնի մէջ անկարկաւորելի պատառուած գծելու համար, և իւր գլուխը Հայրապետական իշխանութեան հովանաւորութենէն հանելու, Հայաստանեայց Եկեղեցիէն վտարանջելու, և իրան յանձնած բանաւոր հօտը գայլերու բերան մտանելու և անպատի մէջ վարատելու: Անօրինակ յանդունութեամբ պատուեց Քրիստոսի անարան Հարսին քողը. լրբարար առաջ վարեց իւր վարդապետին, որ շուրջաւր նա առնու վրէն, և Աւետարանը նա կարդայ: Աւետարանը կարդայ նա, որ սրիկայի ձեռքի գործի է գառնում իւր ծնողին կարեւիւր խոցելու:

Քաղցրահոգի Խաչատուր վարդապետը գառնացաւ. Նիկոլի ապարասան ապիրատութիւնը նրան խոր խոցեց. կամեցաւ հոգևոր զինուք նրա խելքը գլխին բերել ուղեց ցոյց տալ, որ գիտէ անզգամին խրատել և սանձել. յիշեց Պողոսի՝ Տիտոսին տուած պատուէրը, որ ասել էր, «Չայս խօսեա՛ց և մխիթարեա՛ և յանդիմանեա՛ ամենայն սաստիւք, զի մի՛ ոք իցէ՝ որ զքեզ արհամարհիցէ»: Տեսաւ որ՝ Նիկոլ հեղութեան յարգը չըգիտէ. տեսաւ որ՝ Նիկոլ քաղցրութեան ճանփով ուղղութիւն գալու

Ամբոք շունի . յօժարեցաւ սաստել , այնպէս
վարուիլ , որ Նիկոլ կարողանայ զգաստա-
նալ , և թոյլտուութիւն չըզտնէ աւելի
մեծ չարեաց մտարերելու . երեսը դարձուց
դէպ-ի ժողովուրդը : Այն մարդը որ մէկ
վայրկեան առաջ՝ նոյն երես դարձնելով
պիտի Նիկոլին և Եկեղեցւոյն պսակէր , և
Աստուած և նորա հրեշտակք այն հարսա-
նեաց մէջ կոչնական լինէին , և ինքն տըրտ-
մականաց հրաւիրատու՝ այժմ բռնադատե-
ցաւ ասել ցաւագին . »Անի՛ճեա՛լ լինի այն
մարդը , ով որ Նիկոլի յետեը կրկանգնի
և ծունր կըղնէ : >

Այս մէկ վայրկենական բարկութեան
պայթիւն չէր . այս մէկ նեղսրտութեան թա-
փոյ բերմունք չէր . Նիկոլի ծայրածեալ ժը-
պրհոսութիւնը դուրս հրաւիրեց այս անէ՛ծքը .
ապա թէ ոչ՝ հեղահամբոյր Խաչատուր վար-
դապետը անիծաբերան մարդ չէր . եթէ
նորա տեղը լինէր կամ Սուրբն Յոհան Ոս-
կերերան , կամ Սուրբն Ամբրոսիոս , կամ
Սուրբն Յուսիկ , կամ Մեծն Ներսէս՝ նոքա
էլ այսպէս կ'անէին . Նիկոլի զառաժուիլը ,
և յաւակնութեան ծայրը հասնին էր պա-
հանջում այս , ևս առաւել Նիկոլի օգուտը ,
և նորա իւր ժողովրդեան հետ հաշտուելու

կարիքն էր անշուշտ գործում այս սպայմանը, որն որ խաչատուր վարդապետը միշտ ունէր իւր առջև Սրբազան վեհապետի հրամանաց զօրութեամբ՝ ինչպէս մէկ բևեռական աստղ :

Սուրբ Էջմիածնի նուիրակը, Սրբազան Հայրապետի կոնդակով եօթնալոյս միւռոն բերող հեղահողի և բարեհամբոյր կարգաւորը՝ Հայոց եկեղեցիէն դեռ ևս սպասարագի խորհուրդը չըսկսած, «Նորաստեղծեալի Աւետարանը» չըլսած, սիրտը արեամբ լցուած, աչքերը արտասուօք տողորուած՝ դուրս եկաւ : Ինչ եղան ժողովուրդը : Ինչ հարուած էր ողորմելի Հայերու ակնկալութեան : Ինչ էին սպասում տեսնել այնօրվան օրը և ի՞նչ տեսան : Նորա փափագում էին, որ մէկ բոսպէ՛ առաջ ընկնին իրանց առաջնորդի գիրկը, միանան իրանց հովիւի հետ, յանկարծ տեսան որ՝ այն հովիւ կարծուածը հանեց իւր ղիմայլակը և երևեցաւ իւր գաղանական դայլութեան սպասկերի մէջ : Եթէ Գրիգոր Կեսարացին, կամ խաչատուր վարդապետը ասէին ժողովրդեան, թէ՛ Նիկոլը այսպէս է կամ այնպէս է, ժողովուրդը դեռ ունէր իրաւունք կասկածիլ, ասելով յերկու կարգաւորք են, մէկ

մէկու դէմ կազ ու կոխ են անում՝: Քայց այս անգ ժողովուրդը ինքը տեսաւ, որ Նիկոլ սուտ-կալիսկոստը յայտնի վտարանջեց Սուրբ Աթոռէն-էլ, նորա սրբազան դահա-կալէն-էլ . կոտորեց Լուսաւորչի հովուական ցուպը : Տեսան խղճալի ժողովրդականք, որ այն՝ աղուէսութեամբ անբիծ հարսի ծոցը մանողը՝ սկսաւ բորենոյ նման իւր ծնողի ծիծերը դիշատել : Ո՛չ այնքան Խաչատուր վարդապետի նշովքը, որքան խղճալի կերպարանքը, արտասունքով թրջուած կրեսը և դառնաղէտ հեկեկանքը, նորա վեղարի անարդութիւնը, կարգի և կոչման ոտնա-կոխ լինելը և Նիկոլի Սուրբ Էջմիածնի դէմ արած անպատմելի ժայրհութիւնը, նորա նուիրակի դէմ գործած չափազանց յանդգնութիւնը, նորա սրտագամաւորի և երեսփոխանի դէմ առաջացուցած այս անարդութիւնը և անպատուութիւնը զգալի եղան ժողովուրդին և գրգռեցին նոցա արդար ցասումն : Վասն որոյ և երբ Խաչատուր վարդապետը դուրս եկաւ եկեղեցիէն, ժողովուրդն-էլ, ինչպէս հօտ հովիւի ետեւէն, դուրս թափեցան, և մնաց ժամը մէնակ Նիկոլի և իւր համախոհների մէկ քանիսի համար . յրովհետեւ Նիկոլի բարեկամներու

մէջէն-էլ շատերը, երբ որ տեսան Նիկոլին
անսպասարուակ, աչքերը բացին, յուսահա-
տուեցան և երեսները դարձուցին նրամէն:

ԳԼՈՒԽ 7 .

Արդեօք Հայերը միտքերը բերին՞ զգորտե-
րու թաղաւոր ուղեցածը, և իրանց առաջ-
նորդ ունենանք ասելուն համեմատեցին .
արդեօք Աստուածաշունչ սրատմութիւնը
կարդացողները ասացին թէ այս Նիկոլը
Սիկիմացոց թաղաւոր եղբայրակոտոր Աբի-
մելէքի ճանփան բռնեց, վասն որոյ և դըժ-
նիկի նման կրակը իւր տակէն անսլակաս
անելով սիտի Վիրանանու մայրերն-էլ սյրէ:
Կրակը արդէն բորբոքուեցաւ և բոցը ցո-
լացաւ . էլ չըկարողացան Հայոց իշխանք
համբերել Նիկոլի անզգամութեան: Նի-
կոլի՝ Սուրբ Էջմիածնի դէմ ցոյց տուած
յաւակնութիւնը նոցա սրտէն հանեց ամեն
ապագայ խաղաղութեան յոյսն ու ակնկա-
լութիւնը . իմացան՝ որ Նիկոլ այնուհետև
ուղղութիւն ստանալու չէ . ամաչեցան իրանց
իշխան անունէն, սլատկաւեցան իրանց ազ-
գապետ կոչումէն . վախեցան որ՝ չըլինի

Թէ տէրութիւնը ժամանակաւ դատախազ
լինի և դատապարտւի նրանց և ասէ. ՊՈ՛Յ
ապարէն ես ձե՛զ էի տուել արտօնութիւնը,
որ դուք ձեր ներքին կառավարութիւնը
անէք ձեր օրէնքներով և ձեր սովորու-
թիւններով, և դուք ինչպէս համարձա-
կեցաք մէկ հաս Նիկոլի այդքան թոյլ տալ,
որ նա Էջմիածնի նուիրակի անձին մէջ
գլխահար գտնուեցաւ ձեր աղգի կրօնի
և եկեղեցւոյ գլուխ Հայրապետին և դուք
լուեցիք. ինչի՞ էիք ձեր վրէժն առել այդ
անունը. ինչի՞ էիք դառել ժողովրդեան կա-
ռավարիչք, որ ձեր կաթողիկոսի պատկերը,
երեսօտիսանը, պատգամաբերը, որ իւր և
ձեր ընդհանուր աղգի մեծ քահանայապե-
տի հրամանաւ եկել է եկեղեցական դա-
տաստան տեսներու, և իմ թագաւորու-
թեանս մէջ ձեր աչքի առջևը անպատիւ է
եղել և դուք ձայն հանած չէք. միթէ իմ
երկիրս բրիտաննէից աշխարհ չէ. միթէ իմ
տէրութիւն մէջը օրէնք չըկայ, անմեղին պաշտ-
պանութիւն չըկայ, անզգամին սատուհաս
չըկայ. միթէ բարբարոսաց երկիր է իմ թա-
գաւորուիր, միթէ պարծա՞նք է ինձ համար,
երբ որ իմ իշխանութիւն մէջ ճշմարտութիւնը
խտփանուի և սնիրաւուիրը յաղթանակէ՞:

Այս և սորա նման շատ բաներ մըտածելով՝ իշխանները հաւարուեցան իւրեանց խորհրդոց ժողովարանը, և երբ սատարադր ւաւարուեցաւ և ժողովրդականք ամենքը դնացին իրանց տները, — ազգապետք, դատաւորք, հոգաբարձուք միաբան եկան, եկեղեցւոյ դուռը փակեցին, կնքեցին և դնացին խաչատուր վարդապետին թախանձեցին և ստիպեցին, որ անշուշտ Սրբազան Հայրապետի աստուածայնաց և կոնդակի հիման վրայ՝ վաղուեան օրը ատեան սարքէ, դատաստան բանայ և Սուրբ Էջմիածնի ու Սրբազան Հայրապետի իրաւունքները սնտրդութենէն ազատէ: Խաչատուր վարդապետն-էլ հնազանդուելով ստիպողական հարկին և կամելով դարման մատուցանել այն մեծ պատառուածոյն, որ ընկել էր ժողովրդեան և առաջնորդի մէջ, և առաջնորդի և Սուրբ Աթոռի մէջ՝ օր նշանակեց իշխանաց խորհրդով և իմացում տուեց Նիկոլին, որ նշանակած օրը գայ ատեան: >

Ի՞նչ էր այն ատեանը. ի՞նչ մէկ սարսափելի ժողով էր. ի՞նչ պիտի անէին ատենակալները. ո՞ւմ գլուխը պիտի կտրէին. ո՞ւմ կաշին պիտի քերթէին. ո՞ւմ մորթին

պիտի մաշկէին. ո՛ւմը պիտի կախէին, ո՞չ
 ապաքէն ամենքն-էլ Հայ էին և Հայոց Եկե-
 ղեցւոյ ծնունդ: Էջմիածնի ծերունի եպիս-
 կոսոսը պիտի նստէր նախադաս. պիտի
 ժողովրդեան ազգապետները շարուէին նորա
 բոլորը: Նիկոլին պիտի ասէին Պինչի՛ այս-
 պէս կամ այնպէս արիւր. չրգիտէի՛ր որ՝ այդ
 ամենը եկեղեցւոյ և նորա սուրբ օրինաց և
 իրաւանց ընդդէմ էր: Նիկոլն-էլ պիտի աս-
 տէր իւր պատասխանը: Նիկոլին ծեծելու,
 փետելու, ջարդելու, փշրելու չէին. նրա
 հայրը, մայրը հայհոյելու չէին. ջուրը սան-
 դի մէջ ծեծելէն յետոյ՝ ի՞նչ պիտի դուրս
 դար: Ծեր եպիսկոսոսը պիտի ոտքի վրայ
 կանդներ ու ասէր. Պէրիք է, որդիք, օտար
 աշխարհումը ձեր կեանքը մի՛ դառնացնէք,
 և սրբազան Հայրապետին վիշտը մի՛ աւե-
 լացնէք. հաշտուեցէք, որ հրեշտակները ու-
 րախանան: Հաշտութեան ժամանակն-էլ
 էլի իշխանք պիտի գային, Նիկոլի աջը
 համբուրէին, մեղայ ասէին և արձակում
 խնդրէին. և իրանք երկու եպիսկոսոսք
 էլ մէկ զմէկու դիւսին ողորձոյն կարգային,
 և ստեանը վերջանար:

Եսա, եթէ այսպէս չըլինէր՝ ի՞նչպէս էր
 կարող լինել այլազգ: Մովսէս Կաթողիկո-

սը Խաչատուր վարդապետին անորոշ հը-
րաման տուած չէր: Խաչատուր վարդապետը
ուրիշ իշխանութիւն զգեցած չէր, բայց
միայն ժողովուրդին և առաջնորդին հաշ-
տեցնելու: Հաշտեցնելու տեղն-էլ ատեան
պիտի ասուէր. հաշտեցնելու ժամանակն
էլ իշխանաց ժողով պիտի լինէր. ասլա թէ
ո՛չ ինչպէս կըլինէր հաշտութիւնը, եթէ
իշխանք մէկ տեղ ժողովուած չըլինէին,
ո՛ւմը ում հետ պիտի հաշտեցնէր: Ամեն
ժամանակ պիտի Խաչատուր վարդապետը
նախադաս նստէր, որովհետեւ նրան էր
յանձնած հաշտարարութիւնը: Եւ այս հաշ-
տութեան ատեանէն և այս խաղաղարար
ժողովէն փախչելու սխառճառ չունէր Նի-
կոլ: «Որ գործէ զբարիս՝ դայ առ լոյսն»,
որ իմացուի թէ «Աստուծով գործեցան»:

Բայց Նիկոլ այսպէս միտք չարաւ: Նի-
կոլ արդէն անցել էր «Ռուբիկոնը». շատ չար
էր գործել, այս սխառճառաւ «ատեսոյր
զլոյս», և հարկաւորապէս պիտի խուսափէր
ամեն տեսակ քննութենէն: Ո՛հ, թէ ի՞նչ
լաւ կ'անէր, եթէ Աւետարանի անարժան
սպասաւորը միտքը բերէր առաքելական
աւանդը, որ ասել էր. «Եթէ կամիք դա-
տաստան անել՝ զանարգագոյնս ի սպտա-

ւորաց եկեղեցւոյն դատաւոր նստուցիք .
 առ ամօթոյ ձեր ասեմ՝ : Այս տեղ ո՛չ թէ
 անարգագոյն ոք էր, սյլ սրատուականագոյնն
 քան զհոռմէադաւան սրատուելիս, որոյ
 բերանով Աստուած պիտի իւր ներողա-
 մտութիւնը յայտնէր և որոյ երեսին Քը-
 րիստոս պիտի խաչուած երևէր, և Նիկոլի
 համար միջնորդ կանգնէր, ասելով . «Հայր՝
 թո՛ղ դմա, զի ոչ գիտէր զինչ գործէր», թէ
 և Քրիստոսին լաւ յայտնի էր, որ Նիկոլ
 շատ լաւ գիտէր թէ՛ զինչ գործէր ինքն,
 և զինչ մնաս բերէր. և արժան էր՝ որ Քը-
 րիստոս աղաղակէր առ Հայր թէ՛ «Հայր,
 մի՛ երբէք թողուր դմա, զի զամենայն,
 զոր ինչ միանգամ գործեալ է և գործէ, —
 չարամտութեամբ, նե՛նդութեամբ, խորա-
 մանկութեամբ գործէ, և երբէք չէ արժան
 թողութեան և ներողութեան» :

Նիկոլ՝ որ արդէն հանել էր իւր սրտէն
 լուսաւորչի երախտիքը, և միայն առիթ
 և դիպուած էր ստորտում՝ խալառ դուրս
 գալ սուրբ Թադէոսի և Քարղողիմէոսի փա-
 րախէն և մտնել Եղուիթաց ջուրը, նո-
 ցա դժոխսանիւթ հնարներէն բուռն հարեց :

Անհաստանի կարգադրութեամբ՝ եթէ
 Հայոց իշխանք մէկ դատաստան անելու լի-

նէին՝ պիտի երկու հաս Լեհագգի ունե-
լային վկայ, որ իբր թէ Հայերը անիրաւ
վճիռ չանէին: Այս Լեհերը որպէս թէ ար-
քունական դրան կողմէն սատարաւոր էին,
որ Հայոց իշխանաց դատաստանը հրատա-
րակական դատաստանի ձև ունենար, և ո՛չ
ճաճուկ դաղտնութեան: Քոյց այժմեան
ատեանը, որ պիտի բոլորվէր Նիկոլի հա-
մար՝ աշխարհական ատեան չէր, այլ սարղ
հողևոր ատեան, և դատաւոր իշխանները
ո՛չ թէ աշխարհական դատաւոր էին, այլ
ժողովրդապետ, որոց հետ եպիսկոպոսը
պիտի խորհուրդ անելով՝ Նիկոլի գործը
քննէր: Այս ատեանի մէջ Լեհագգի սատ-
արաւոր կամ վկայ բնաւին տեղ չունէին.
ապա եթէ հարկաւոր համարուէր՝ դատա-
ւորք իրանք կը հրաւիրէին: Նիկոլ այս ա-
մեն հանդամանքներուն տեղեակ լինելով
Եղուիթաց արբանեակներէն երկու հոգի
լրտես կաշառեց, որ ատեան կարգած տեղը
թաք կենան և հարկաւոր ժամանակը դուրս
երկին: ☞

Մինչև ո՞ր աստիճան էր հասել նրա
չարութիւնը. այլ է անճնասպահ լինելը, այլ
է ուրիշներու համար որոգայթ նիւթելը:
Այս կամակոր օձի շարանիւթ գործիքը ազ-

դային իրաւունքներու տակն էր փորում, քանի Տարխրամեայ դառն աշխատանքներով ստացած ազդի արտօնութեան վտանգ էր նիւթում. իւր անսանձ կամբը սլաշ տել տալ կամենալով ազգը, կրօնը, եկեղեցին և ամեն սրբութիւնը տանակոխ անել յօժարեցաւ. թակարդը լարեց և ուրախ էր իւր արարմունքի վրայ անզեղջ յանցաւորը: Երբ որ նշանակեալ օրը և ժամը հասաւ՝ Նիկոլի համախոհ Լեհացի Եղուիթ լրտեսները արդէն զօղվել էին ծածուկ տեղ տոննի մէջ, ատեանը բոլորվել էր, ատենակալք նստել էին. եկաւ Նիկոլին-էլ 7 և հրամայեց իւր սպասաւորներուն, որ իւր աթոռը, ինչպէս առաջնորդական աթոռ, դրնեն ամենէն վեր:

Եւջանք չըկարացին հանդուրժել Նիկոլի ժպրհութեան. տեսան որ նա ո՛չ թէ միայն էջմիածնի սրատգամաբեր եպիսկոպոսին է ուղում անպատիւ անել, այլև իրանց է կամենում արհամարհել. վախեցան որ՝ չըլինի թէ իրանց անդոսնելը երևի տէրութեան և թագաւորի իսկ անարգութիւն, որովհետև նոքա այն տեղ նորա անձին սրատկերացուցիչն էին. այս պատճառաւ ասացին Նիկոլին՝ «Այժմ՝ ձեր սրբազնութիւ-

նը այն մասին եկած չէ, որ դատէ, այլ պիտի դատուիք. վասն որոյ ձեզ չէ արժան նստիլ, այլ պիտի ոտքի վրայ կանգնիք^ս:

Այս դիտուածը Նիկոլի պահապան Տըրերչտակը առաջ բերեց. այս տեղ Նիկոլ պիտի դարձնէր այն ամենայն, ինչ որ այնքան տարի ժողովրդեան մտքի և կարծեաց մէջ կորցրել էր: Այս Աստուծոյ ոտնաձայնն էր ի դրախտի, և «Ա՛ դամ, ո՛ւր ես» բորբառն էր. մէկ փոքրիկ խոնարհութիւնը, մէկ քանի ըսուէ, համբերութիւնը պիտի նրան միւսանդամ դարձնէր Սուրբ Էջմիածնի ծոցը, սրբազան Հայրապետի խնամոց տակը և բոլոր ժողովրդեան և ազգի սիրոյ դիրկը: Մէկ երկու ըսուէ ետքը ինքը ձերունի Եպիսկոպոսը և նոյն իշխանքը, (մի՛ թէ Հայոց հեղութիւնը և քաղցրաբարոյ բարեհամբոյր անյիշաչարութիւնը յայտնի չէ), պիտի դնէին նորա տակը աթոռը և սրատուով ու մեծարանօք նստեցնէին, և նա լսէր կաթողիկոսի պատկեր գերապատիւ եպիսկոպոսակցէն՝ «Բարեկամ» ի վեր առիս մատիր»: Այդ ինքն Նիկոլն էլ լաւ գիտէր: Բայց նա այն աթոռը չէր ուղում, որն որ նրան՝ Էջմիածինը պիտի տար, կամ որն որ նրան ժողովուրդը պիտի

մատուցանէր. նա այն աթոռն էր ուզում,
որն որ կռիւով, պատերազմով, հաղար
թուք ու մուրով, հաղար անէծքով և նշով-
քով առած լինէր. նորա արեան մէջ չըկար
հաճոյարար խաղաղասիրութիւն. նա ուզում
էր ժողովրդեան հետ այնպէս վարուիլ, ինչ-
պէս եղութիւթականք իրանց կրօնական ար-
քանեակներու հետ, որ ժողովրդականք չու-
նենան ո՛չ կամք, ո՛չ միտք, լինին դիակ
նորա ձեռին. նա նրանց տայ աթոռ և ո՛չ
թէ նոցամէն առնու, որ երբ կամենայ կա-
րողանայ խլել ևս, և նոքա չըհամարձակուին
ձայն հանելու. նա ուզում էր որ՝ ժողովր-
դեան բազմութիւնը լինի մէկ մեքենաշարժ
(սոս-է-մա-է), որ նորա ակնարկութիւն գոր-
ծէ ամեն ինչ. չունենայ սեփական զգայու-
թիւն. նորա կամքով նստի, վերկենայ,
սլափի, քնի, զարթի. նա որովհետև նոցա
առաջնորդ է դառել, նոցա խելքի-էլ,
մտքի-էլ, շունչի-էլ, կամքի-էլ, հոգւոյ-էլ,
մարմնոյ-էլ, ստացուածոյ-էլ, աշխատանքի
էլ լինի անձնիշխան տէր:

Նիկող փոխանակ սրտասխանելու. Շատ
լաւ է, ես կըկանգնիմ, եթէ իմ ազգի ժո-
ղովրդեան իշխանաց կամքը, և իմ հոգևոր
Հօր, իմ հոգևոր զուակաց հաճութիւնը

այդպէս է, որ այդ մէկ խօսքով նրանց խա-
տառ անդէն կացուցանէր, մեծին ու փոք-
րին խղճահար անէր և բանը խաղաղու-
թեան ճանխու վրայ դնէր. հարցուց լրբա-
բար թէ՛ Միլ է իմ դատաւորը: Միլ խելքէ
մտքէ դուրս յանդգնութիւն. Նիկող իբր դեռ
չըզխտէ՛ թէ՛ սիլ է դատաւորը: Արքունական
հրամանաւ դատաւոր կարգուած, ազգի
ընտրութեամբ ազգասպետ ասուած իշխանք
նստած են, սրբազան Կաթողիկոսէն առա-
ջուանէ կոնդակով խոստացած և կրկին ան-
գամ կոնդակով ծայրագոյն նուիրակ անու-
ամբ եկած ծերունի Արքիպիակոսաւը այն
տեղ նստած էր և ուղում էր, որ անառակ
որդւոյ բերնէն մէկ զղջական խօսք լսէ, որ
պատճառ դանէ մէջ մտնելու, հաշտեցնե-
լու և խաղաղասէր Հայրասպետի հրամանը
ու կամբք տեղ հասցնելու. և նա՛ որպէս թէ
ոչ մէկին-էլ չէ տեսնում, և հարցնում է
թէ՛ Միլ է իմ դատաւորը: Այս մէկ կար-
ճառօտ խօսքի մէջ տե՛ս թէ՛ ի՞նչ կայ սր-
բունակուած. տե՛ս թէ՛ այս ազգուարանու-
թեան միջնորդութեամբ ի՞նչ է ուղում
ասել Նիկողը. Ե՛ս Հայ չեմ, ես էջմիածնի
իշխանութեան տակը չեմ. ես եղութեա-
կանաց սխաշտսրանութեան ներքոյ եմ. այս

տեղի հաւարութեան ընդէն ո՛վ կայ, որ
ես նրա առջև գլուխըս խոնարհեցնեմ և
յանձնառու լինիմ, որ ինձ դատէ և իմ
դատաւոր լինի. ես Արարատեան աթոռը
ուրացել եմ. ես կաթողիկոսին չեմ ճանա-
չում. իմ դատաւորը Փափն է, իմ դատա-
ստանը Հռոմայ ատեանն է. իմ վաստա-
րանը՝ Նզուխթաց կարգն է՞ : >

Աթէ Հայոց իշխանները կ'իմանային, թէ
բանը մինչև այն աստիճան սլիտի հասնի,
միթէ նրանք չէին կարող խաչատուր վար-
դապետին ներկայացնել թագաւորական իշ-
խանութեան, Հայրապետական կոնդակը
թարգմանութեամբ տալ և բացարձակ
հրաման անուր դնեն, որ ոչոք չըհա-
մարձակուի Նիկոլին սաշտապանութիւն ա-
նել օրինաց դէմ : Բայց իշխանք չէին կա-
մենում գործը այն տեղ հասցնել. նոքա
հոգւով ցանկանում էին խաղաղութիւն
սերմանել, կամենում էին իրանց մէջ վեր-
ջացնել ամեն բան. կամենում էին միայն
այնպէս սանձ դնել Նիկոլին, որ նա չըկա-
րողանայ եկեղեցական արարողութեանց դէմ
ներգործել. այն սատճառաւ իրանց ա-
տեանը կաղմեցին և իրանց մէջ ուղեցան
այս խաղաղութիւնը դադրեցնել. և այս իսկ

մտքով, երբ որ Նիկոլ Տարցուց թէ՛ Ա՛վ է իմ դատաւոր, իշխանք պատասխանեցին. «Քո դատաւորը այս ծերունի արքեպիսկոպոսն է, որ կաթողիկոսի պատկեր է, և նորա հայրապետական կոնդակով եկած նուիրակ, և նորա խորհրդակից այս՝ Լեհայ թագաւորութեան արտօնագրութեամբ և հրովարտակներով դատաստանապետ կարգած ազգապետք ու իշխանաւորք»։ Այս պատասխան տուողը նոցամէն մէկն էր, որոնց վրայ որ Նիկոլ ուղում էր իւր ծանրատաղտուկ լուծը դնել, և բռնութեամբ առաջնորդ լինել, և վիճակաւոր եպիսկոպոս և թեմակալ դառնալ. այն ծերունի արքեպիսկոպոսը՝ իւր հասակի երիցութեամբ նորա համար հայր էր. այն նստած իշխանաւորք Նիկոլի ժողովուրդքն էին և նորա հողևոր հայրութեան հողևոր որդիք. ի՞նչ կայր այս տեղ խրանելու. ի՞նչ կար մէկ տարօրինակ. եթէ ինքը Նիկոլը մէկ նեղութեան մէջ ընկնէր՝ միթէ՛ նոցա օգնութեան դիմելու չէ՞ր կարող, և նորա նրան նախատ, ձեռնտուութիւն, մտերմութիւն, որդիութիւն չէ՞ին անիր։ Քայց նա այն չէր ուղում. նորա ցանկացածը այն էր, որ Եղուիթաց ուժով իւր ազգի և իւր ժողովուրդի, իւր

Տողևոր որդւոց գլուխը ջարդէ, ջախջախէ :
Նիկող իւր ամէՏի ձայնը բարձրացուց, որո-
տալով կանչեց այն թաք կեցած Եզուիթ-
ներուն, որ իրանց դարանէն դուրս գան :
Պարանամուտ Եզուիթները իսկոյն դուրս
վազեցան և կանգնեցան ատենունմը : Այն
ժամանակը Նիկող իւր երեսէն վեր առաւ
ամօթոյ և պատկառանաց քողը. բացեց իւր
նաւի բոլոր առագաստները, տուեց նոցա
լանջը յաջողակ քամիներուն և ասաց Ե-
զուիթ դարանակալ սուտ վկաներուն. « Դուք
գիտէք, որ ես եպիսկոպոս եմ, իսկ սոքա
աշխարհական մարդիկ, և առանց Լեհաց
թագաւորութեան կողմանէ պատգամաւոր
հրաւիրելու՝ այս տեղ ժողովուել են, ատեն
են բացել և կամենում են ինձ վրայ դա-
տաստան սարքել. և ահա՛ այս Ծերը, որ
սոքա դատաւոր են ասում, օտար աշխար-
քէ եկած մարդ է, օտար թագաւորութեան
լրտես է և եկել է այս աշխարքի ելումու-
տը զննելու, և սոքա՛ նորա համախոհ,
դաշնակից և գործակիցներն են. դուք այս
անցքին վկայ էք : Եզուիթ Լեհազգիք պա-
տասխանեցին. « Մենք ինչ որ տեսանք, ինչ
որ լսեցինք՝ ամեն բանին վկայ ենք, և ուր
որ-էլ տանիս մեզ, թէ և քաղաքապետի

ատեանը, ամեն տեղ մենք պատրաստ ենք
և պարտաւոր ենք ճշմարիտը ասել և վը-
կայութիւն տալ^ն: Այս որ լսեցին ժողով-
եալները, ո՛չ այնքան նորա լարած որո-
գայթներէն վախեցան, որքան անտանելի
անզգամութենէն զլոււրով՝ թողին ու ցը-
րուեցան : 7

Եթէ իշխանք օրինաւոր ճանփով լինէին
սկսած այս գործը, ո՛վ թէ ո՛րքան մեղա-
դրանք պիտի լսէին Նիկոլի կուսակիցնե-
րէն, թէ նոքա ազգի խայտառակութիւնը
օտարաց դէմ բաց են անում : Եթէ իշ-
խանք իրանք բերած լինէին Վեհազգի վը-
կայք, Նիկոլ և նորա համախոհք եզու-
թականաց վստահութեամբ միթէ չէին կա-
րող ասել, թէ այն Վեհացիք կաշառեալ
մարդիկ էին : Կարող էին ուրիշ հնարներ
էլ պարտել և ջանք անել՝ այն ժողովը
քանդելու համար, վասն որոյ և չէ պարտ
այն դատաւորներուն մեղադրել, թէ նոքա
կանոնէն դուրս բան էին արել և Նիկոլ
կարողացաւ նոցա պոչէն բռնել և ցրիւ
տալ : Եթէ նոցա միտքը լինէր Նիկոլին
յազթահարել և դատասպարտել՝ նոքա այն
ատեանը կարող էին քաղաքապետի առջևը
գումարել, բայց նոքա տնէց տունի բան

էին ուղում անել միայն հաշտութեան և
խաղաղութեան ճանփայ բանալու համար .
այլ Նիկիոյ բանը այլ կողմը դարձուց :

ԳԼՈՒԽ 8.

Նիկիոյ վստահ էր, որ Եզուիթաց դէմ
չեն կարող ո՛չ ժողովուրդք, ո՛չ իշխանք,
ո՛չ նուիրակ, ո՛չ կաթողիկոս կանգնիլ և
մաքառիլ . Եզուիթաց զորութիւնը ահեղ
և զարհուրելի էր . ո՛չ օրէնք, ո՛չ կարգ,
ո՛չ կանոն նրանց չէին կարող սանձել . Խոքա
ամեն մէկ թաղաւորութեան մէջ մէկ ու-
րիշ առանձին թաղաւորութիւն էին սար-
քել . ինչ որ Ֆրանսիականները չէին կարող
ծածուկ գլուխ բերել՝ նոքա յայտնի գործ
կրղնէին և կրկատարէին, որովհետև նրանց
յայտնի արածը՝ հարիւր կանգուն խորը
գետնի տակն էր իւր արմատները տարա-
ժած և ամրցրած լինում, իսկ ծածուկ ա-
րածները սարգի ոստայնի նման ամեն տեղ
փռուած՝ մէկ այնպիսի ամենատարած հը-
րաշամուխ պողովատեայ ուռկանի նման էր,
որ ոչ ոք և ո՛չինչ չէր կարող պատռել և
անցնիլ : Մարդ՝ որքան կ'ուզէր մեծ լինէր,

որքան կ'ուզէր բարձր աստիճանի հասած լինէր՝ նոցա ցանցերու մէջ ճանճէն աւելի տկար միջատի նման կը բռնուէր:

Աստիճանս կամ Բէլէնէտանս (Բալեխէլէս), որ մէկ ժամանակ Հեթում Հայոց թագաւորի արքայական հզօր զօրութեամբ բնաջինջ սպառեցան Կիլիկիայի մէջէն, իրանց աշխարհատարած գաղտնածածուկ եղեռնագործութեամբ՝ ինչ էին, համեմատելով Եղուիթաց. ո՞վ էր կարող նոցա որոգայթներէն աղատուիլ. ո՞վ էր կարող իւր առանձնական սննեկի մէջ իւր անձը ապահով կարծել. Եղուիթք տէ՛ր էին բոլոր տիեզերաց՝ ծովի-էլ, ցամաքի-էլ, խորոց էլ, բարձանց-էլ. սուր, հուր, թոյն, խեղդ, անակնունելի հարուած՝ նոցա ամենօրվան խաղալիկներն էին. սրիկայք, ելուզակք, յուղկահարք, աւազակք, գողք, անսարկեշտ կանայք՝ նոցա սովորական արբանեակներն էին. ուր որ կային սայլապանք, ձիավարք, սայլավարք, նաւավարք, քաղաքապահ զօրք, ճանփաներու և փողոցներու պահասպանք, տներու դռնասլանք, ծառայք, աղախնայք, խոհարարք, սննեկասպահք, սափրիչք, բաղանեաց սպասաւորք՝ նոցա ձեռին էին կամ վարձաւորք կամ կաշա-

ուհալք. ում տանը ի՞նչ խօսուեցաւ, ի՞նչ լսուեցաւ, ի՞նչ պատահեցաւ, ի՞նչ անցք անցկացան՝ ամենայն ինչ մանրամասնաբար նոցա տեղեկութիւն էր հասնում իսկոյն. հեռագրութեան թելերու նման ամեն աշխարքէն, ամեն քաղաքէն, ամեն գեղէն, ամեն տունէն, ամեն սննեակէն աներևոյթ լարերով նոցա հասնում էր ամեն լուրը, իմանում էին ամեն գաղտնիքը: Նոքա իմանում էին գողերու, աւաղակներու խորհուրդը, դիտաւորութիւնը և չէին խափանում, թոյլ էին տալիս որ գողսնան, յափշտակեն, կողոստեն. բայց խոստովանութեան ժամանակը, երբ որ նոցա արածները, ասածները, խօսածները նոցա առջևն էին դնում, ի՞նչ երկրայութիւն կայ, որ այնուհետև ամեն գանձ Յիսուսեանց գանձակը սլիտի մտնէր. գողը, աւաղակը նոցա գործակատարներն էին, և նոցա ձեռքով հաւաքում էին ամենայն աշխարքի գանձն ու ճոխութիւնը:

Քանի՞ բիւր օրիորդք իրանց ծնողաց և սիրելեաց գրկէն յափշտակուած ընկել են Եղուիթաց գիրկը, և նոցա անդնդախոր գետնափորներումը իրանց տառապալիւր կեանքը զրաւել: Քանի՞ բարեմիտ անձանց հազար-

ները նոցա ընչաքաղց ազահու թիւան զոհ են դառել անսպասելի բիւրակերպեան մեքենաներու մէջ թակարդուած: Թագաւորութիւնները ունեին կարողութիւն նոցա դատակնիւքէն ազատուիլ. Լուսարերը իւր զօրութիւն, ինչպէս իշխան աշխարհի և ինչպէս իշխան դժոխոց՝ բոլորովին յանձնել էր նրանց, որ էլ ինքը հանգիստ նստի. նրանք-էլ այն իրանց ստացած ամեն կարողութիւնը, ուժը, հնարները գործ էին դնում՝ իրանց յայտնի և ծածուկ ազդեցութիւնը և Հոռմայ Փափի իշխանութիւնը տարածել բովանդակ աշխարբի վրայ: Փափին նոքա էին զօրացնում, նրանց-էլ Փափն էր զօրացնում, իւր ամեն բանալիները նրանց ձեռքը տալով: Ինչ մեծ բան էր, թէ Իլովի Հայերն-էլ այն աշխարհատարած տիեզերակալութեան ժամանակը՝ Փափի վառասիրութեան և Եղուիթաց ակնատներու զոհ երթային, մանաւանդ որ, երբ Նիկոլի նման մարդ նրանց գործի դառաւ:

Նիկոլ թէպէտ այսքան բան արել էր, բայց դեռ վստահ չէր թէ՛ կարող է իւր մտքի մէջ դրած անկարկատելի պատառումը գլուխ բերել. վախենում էր թէ՛ մէկ կողմէն դուրս կուգայ մէկ խաղաղարար հոգի,

և իւր ամեն որոգայթները քարուքանդ
կ'անէ : Երբ որ գնաց իւր տուն՝ իսկոյն
ուղարկեց Խաչատուր վարդապետի և Հայոց
Իշխաններու մօտ խաղաղարար (չարագրգիւ)
մարդիկ, որոց հետ կար և այն քաղաքի
աւագ-երէց Տէր Զաքարիան, (որ կամայ
ակամայ պիտի նորա զտանսն փչէր) որ
քանի որ Խաչատուր վարդապետի սրտի
վէրքը և ժողովրդեան հոգւոյ ամբոխմունքը
զիջած անցած չեն, աւելի գրգռեն նրանց՝
եղուիթական կակուղ ձէթի տակ թաքցրած
«որսն չնէր» նման խօսքերով : Քաւական
է՝ որ ինչ ցարդ մեր մէջը պատահեցան,
անց կացան. բաւական է՝ որքան ես ձեզ
ոտնակոխ արի և խայտառակեցի, և Էջ-
միածնի սրտիւն-էլ և նորա հայրապետու-
թեան յարգն-էլ հողի հաւասար արի, և
կոնդակաբեր նուիրակին-էլ և քննիչ եպիս-
կոսոսին-էլ առակ նշաւակի արի. այսու-
հետև հաշուութիւն անհնք մեր մէջ, որ
դուք միշտ լինիք անլեզու անբան ոչխար,
ես լինիմ ինքնագլուխ հովիւ և հովուա-
պետ. ձեր առաջնորդն-էլ ես եմ, ձեր նուի-
րակն-էլ ես եմ, ձեր հայրապետն-էլ ես
եմ, ձեր կաթողիկոսն-էլ ես եմ. թէ Էջ-
միածնի հետ, կամ կաթողիկոսի հետ գործ

ունիք՝ ինձ ասացէք, ես կրխօսիմ էջմիած-
նի հետ-էլ, կաթողիկոսի հետ-էլ. թէպէտ
գիտեմ այս հաշտութիւնը ձեզ համար
քան զարիւնահեղ կռիւր աւելի ամօթալի
կրլինի, բայց երկուց չարեաց փոքրագոյնն
է ընտրելի. սյս յանձն առէք, որ չըլինի
թէ այսպիսի շփոթներու և խռովութիւն-
ներու յամենալու և հնոնալու սլատձա-
նաւ՝ աւելի մեծ վնասներ բերեմ, թափե-
ցնեմ ձեր գլխին, և օտար աշխարհումը,
օտար ազգերու առջև ձեր վրայ նոր նոր
խայտառակութիւններ բերեմ, թագաւո-
րութիւնէն ստացած ձեր ազգային արտօ-
նութիւնները խլել տամ և ձեր տները
բարոյապէս քանդեմ. ուրեմն՝ եկէ՛ք հաշ-
տուինք և ինձ հնազանդուեցէ՛ք. և եթէ
հաշտութիւն-էլ չէ՛ք ուզում՝ եկեղեցին
բացէ՛ք. եկեղեցին իմն է, և ո՛չ ձերը. բա-
ցէ՛ք եկեղեցին, որ քաղաքի մէջ շփոթը
չաւելանայ, և քաղաքապետի միջամտու-
թիւնը հարկաւոր չըլինի. խօ լաւ գիտէք,
որ այնուհետև չեմ թողնիր ձեզ ճիկ հա-
նելու, ամեն կողմանց ձեր թեւերը կրկտր-
տեմ և ձեր փետուրները քամու կուտամ՝:

Աւ հասկացաւ խաչատուր վարդապետը
թէ՛ այս ի՛նչ խնամախօսութիւն է. լաւ ի-

մացաւ Նիկոլի եղուիթական լեզուն ու ոճը,
որով ուղում էր աւելի գրգիռ արկանել,
որ կռիւը մեծացնէ. և այս տեղ ցոյց տուեց
իւր բարեմտութիւնը, իւր կարգի վայե-
լուչ հեղաձողի բարբը. անյիշաչար գըտ-
նուեցաւ Նիկոլի ամեն անկանոն, անկարգ,
անխիղճ և անտանելի ոճիրներու դէմ. լաւ
համարեցաւ այլոց դայթակղութեան պատճառ
չըդատնալու համար՝ ինքնին լինել
միջնորդ նորա և ժողովրդեան մէջ, որ
Նիկոլի հաշտուինք ասածին հակառակ
չըլենան: Արդեօք լաւ կըլինէր, եթէ խա-
չատուր վարդապետը փենեհէսի ճանփակ
երթար... ինքը ժողովրդեան առաջը ընկ-
նէր, դործը տանէր քաղաքապետի ստեանը
և մինչև թագաւորին հասցնէր և Նիկոլին
բնաջինջ անէր. տեսնենք՝ այս-էլ կըյաջո-
ղէ՞ր, կամ ի՞նչ արգասիք կ'ունենար:

Սայց որովհետև ժողովրդականք լաւ գի-
տէին Նիկոլի որպիսութիւնը և յայտնի
տեսնում էին նորա պայմաններու գաղա-
փարները, որ անբարբառ աղաղակում էին. 7
Այսպէսնայ էր էպէի՛, Բա՛ւ ի սանայ նէ՞
էպէի՛. չըկամեցան նորա առջև նուաստա-
նալ՝ որ կրօնի և ազգութեան վնաս չըհաս-
նի, և նա աւելի չըլրբանայ. չըկամեցան Նի-

կոլի սրնգով խաղալ, որ Էջմիածնի և նորա Հայրապետի պատիւը վտանգի մէջ ընկնի. սովորութիւն չըդառնայ ամեն անդգամի համար Էջմիածնէն եպիսկոպոսական վեղար ուղենալ և նորա ծայրով հայրապետական աթոռին պօղահարել. չընդունեցին խաչատուր վարդապետի միջնորդութիւնն-էլ, որովհետև միջնորդութեան ժամանակը անց էր կացել, և Նիկոլը նրանց գլխին ամեն խայտառակութիւնը թափեցնելէն յետ՝ եկեղեցւոյ ծէսերը ոտնակոխ անելով՝ արդէն ցոյց էր տուել, որ նա այնուհետև բնաւ հանդարտելու չէ, մինչև բոլոր Հայ ժողովրդեան՝ Փոլեաք շըշնէ, և եկեղեցիները, նոցա գանձը և արդիւնքը Եզուրի-թաց փորը շըկոխէ:

Այլ խաչատուր վարդապետը՝ որ Նիկոլի ամեն չար խորհրդոցը տեղեկացել էր, լաւ համարեցաւ նորա ճանփան փոխել խաղաղութեան միջոցներով, շատ ջանաց մեջիւրը հաշտութիւն գծել. բայց երբ որ տեսաւ թէ՛ ժողովրդականք չեն ուղում մօտ թողուլ անգամ հաշտութեան խօսակցութիւնը, և մանաւանդ՝ յայտնի տեսնում-էլ էր՝ որ ժողովրդականք ունին առիթ և իրաւունք այնպէս շարժիլ, որովհետև «Ըզ-

փորձեալն կրկին փորձելն յիմարութիւն է՝ սրտակաուր դուրս եկաւ այն սպարաբէն, ուր որ չըկարողացաւ խաղաղասէր հայրապետի ցանկացած և ապստարած հաշտութիւնը առաջացնել, և ուր որ տեսաւ Սուրբ Աթոռի սրտիւր ոտնակոխ արհամարհուած և անարդուած: Խաչատուր վարդապետը թօթափեց իւր օձիքը և ասաց. «Այսուհետև ես անսարտ եմ այն չարեաց, ինչ որ այս տեղէն սլիտի դուրս դան, դուք գիտէք »:

Եյս խօսքը մէկ մարդարէութիւն էր, որ Խաչատուր վարդապետը դուշակեց թէ՛ ինչ չարիք սլիտի յառաջանային: Այլ այն չարեաց շարժութիւնը Հայոց հասարակութեան ամուր կենալը չէր. այն չարեաց սերմը արդէն ցանած էր և արմատացել էր խոր. այժմ` Հայերն-էլ էին իմանում և տեսնում, և Խաչատուր վարդապետին հարիւր անգամ ասել էին թէ՛ «Եթէ Նիկոլը միայն հաշտութիւն է ուզում` մենք ստորաստ ենք. բայց եթէ Նիկոլի միտքը այն է, (ինչպէս որ էր էլ իսկապէս, և ինքն Նիկոլն էլ չէր թարքցնում, և միշտ թէ բանիւ և թէ գործով յայտնում էր), որ մեր եկեղեցւոյ ազատութիւնը գձէ Փափի իշ

Խօսանութեան տակը և ծառայեցնէ եղուի-
թականութեան, մեր կրօնը խախտէ և մեր
ազդուութիւնը կորցնէ, մենք ամեն զոհ աչ-
քերուս տակն ենք առել, և խնայելու չենք
ո՛չ դանձ, ո՛չ ճոխութիւն, ո՛չ տուն, ո՛չ
տեղ, ո՛չ արտօնութիւն. ամեն ինչ կու-
տանք, բայց Նիկոլի առաջնորդութիւնը
չենք ընդունիր. և դայլը հովիւ չենք դը-
նիրո՞: Քայց ինչպէս երևում է, դեռ խաչա-
տուր վարդապետն-էլ չէր հաւատացել և
չէր էլ հաւատում, թէ Նիկոլ մինչև այն
տեղ կ'անդգամանայ. նա միայն վախենում
էր թէ՛ արքունական կողմէն մէկ բարկու-
թիւն կը ծագէ և ժողովրդականք կը մնան
տուգանքներու տակ: Հովիւը իւր գառնե-
րու հոգսն էր անում. Տէրը «արթն էր
լուի», Գէլը «նողթն»:

Աճրբ որ տեսաւ Նիկոլ թէ՛ մէկ կողմէն
խաչատուր վարդապետը չըկամեցաւ նրա
դէմ կռիւ բանալ, և ամեն կերպով ցոյց
տուեց իւր անձը խաղաղասէր, հաշտարար,
միւս կողմէն ժողովրդականք չընկան իրա-
ւարած որոգայթի մէջ, որ ժամանակաւ
պիտի ասէր թէ՛ «Նթէ, յանցաւոր չէին ե-
կեղեցին փակելու համար, ինչի՞ բացին ա-
ռանց դատաստանի, առանց քննութեան».

հասկացաւ, որ այնուհետեւէլ չէ կարող
Հայոց վրէժն այնպէս առաջնորդութիւն ա-
նել, ինչպէս որ ինքն էր ուզում. 7 առաջ
մէկ սուտ համբաւ հանեց, թէ խաչատուր
վարդապետը և Հայոց իշխանները իւր հաշ-
տարար և խաղաղասէր պատգամաւորնե-
րուն անպատուութեամբ մերժել են, և
անարգութեամբ և ամօթով յետ են դար-
ձուցել, հայհոյել են և ծեծել. և այսպէս
սուտ բարկութիւն ցոյց տալով և կեղծա-
ւորաբար վըշտացած երևելով, և այսուհե-
տե արիւն ձեր ի դլուխ ձեր ասելով, գը-
նաց իւր հին դաշնակից և դաստիարակ
Եղուիթների մօտ, տուեց նրանց Ադամի
տուած ձեռագրի նման ձեռագիր, որ եթէ
Եղուիթները առնուն Հայերու ձեռքէն եկե-
ղեցիները և իրան յանձնեն, նա-էլ իւր ժո-
ղովուրդը և իւր վիճակը կըհանէ Հայոց
կաթողիկոսի իշխանութեան տակէն, և Հը-
սումայ քահանայապետի և Եղուիթաց կար-
գապետութեան կըհպատակեցնէ, և այնու-
հետեւ Հայոց եկեղեցիներու մէջ եկեղեցա-
կան կարգաւորութիւնները և պաշտամուն-
քը այնպէս կատարել կուտայ, ինչպէս որ
Փափի հրամանաւ Եղուիթք կըկարգադրեն)
Բացուեցաւ Եղուիթաց գործունէութեան

Տամար լայնարձակ աստրաբէղ և նոցա ան-
յագ արծաթասիրութեան Տամար անսպառ
աղբիւր: Որքան էին ջանք արել առաջ (և
յետոյ), որ Հայերուն որսան դէս-ի իրանց
ուռկանները, որ Պէրսիան էին կոչում,
ու չէին կարողացել, այժմ Հայոց եսկիսկո-
սոսն է խոստանում, և Հայոց վիճակի ա-
ռաջնորդը ինքն է ճանկան բաց անում և
Տեղտացնում: Իսկոյն թե ու թիկունք դա-
ռան Նիկոլին, ազգաւաժողով դեկրու նման
երկինք ու երկիր Լըցրին այն կորուսեալ
աւարի չորս կողմը շրջապատելով, առին
այն կամաւ կուրացածին և կամակոր մոլո-
րեալին, և տարան Լեհաց արքեպիսկոպոսի
մօտ, և սրատմեցին ամեն անցքը ինչպէս
որ իրանք կամեցան:

Այժմ է Լեհաց արքեպիսկոպոսը այս ա-
ռաջին անգամն էր՝ որ լուծ էր այս բանը.
մի թէ մինչև այն օրը նա տեղեակ չէր. մի թէ
խորհուրդի լաւերը, մեծերը և ծանրերը
Կայիապայի տանը չէին լինում. մի թէ Ե-
զուի թէք նրան չէին սրատմում Նիկոլի ամեն
քայլափոխը, Հայերու դրութիւնը, քննիչ
Հայ եպիսկոպոսի վիճակը. մի թէ ամեն լա-
րած որոգայթներու ծայրերը նորա ձեռին
չէին. մի թէ նա ու քաղաքապետը խոր-

հոբոգ արած չէին: Լեհաց եպիսկոպոսը
ուղարկեց Նիկոլին և իւր շրջապատած
եզուիթներուն քաղաքավետի մօտ, որ
գործը քաղաքական իշխանութեան ձեռքը
անց կենայ, որ ինքն-էլ մնայ անմեղադրե-
լի: Անհնա՛ր էր, թէ Լեհաց եպիսկոպոսը
չունենար Հայոց իշխաններու մէջ ծանօթ-
ներ և բարեկամներ և նոցամէն ամաչելու
պատճառ չունենար:

Ո՛չ եպիսկոպոսը և ո՛չ քաղաքավետը
չըկարողացան հասկանալ թէ՛ ի՞նչ դժար,
աշխարհաւեր և անիրաւ բանի են ձեռնա-
մուխ լինում. այն Փառիի հպատակները և
փառասիրութեան գործիքները, որ Քարթո-
ղիմեան գիշերներու կամ Փարիզեան արիւ-
նագանգ հարսանիքի համար գոհութիւն
էր մատուցել Աստուծոյ հրապարակաւ,
ինչպէս Կայէնի սպառարագը, ի՞նչի պիտի
Նանտեան Էդիքտի նախընթաց նախատօ-
նակը չըկատարէին Լեհաստանի մէկ քաղա-
քի մէջ: Անձնատարտիր մտախարութեամբ
կարծեցին թէ՛ այդ մէկ շատ հեշտ բան է.
երբ որ մէկ եպիսկոպոս կամենայ իւր վե-
ճակը կրօնափոխ անել, ու հոգևոր և
մարմնաւոր իշխանութիւնները միաբանու-
ւին, էլ ի՞նչ արգելադրութք կըմնան. նոցա

համաձայնութիւնը ինչ չէ կարող առաջացնել:

Քաղաքապետը սյս տեղ առաւ Պիղատոսի դերը, մինչ երանելին Նիկոլ՝ Յուդայի իսկարիոտացւոյ շնորհն էր վայելում, իսկ Եղուիթականք՝ դպրաց և փարիսեցոց: Քաղաքապետը համ խարուհցաւ Եղուիթաց խօսքերէն, համ վախեցաւ. երևի Եղուիթք էլ համ «հաճեսցուքն» էին կատարել ծածուկ, համ «չես բարեկամն» էին աղաղակում յայտնի: Քաղաքապետը Եղուիթաց շըլսել չէ՛ր կարող. ո՛վ գիտէ, կարելի է ինքն-էլ Եղուիթաց կարդէն էր. թէպէտ և յայտնի տեսնում էր որ Նիկոլ ծուռն է, և Եղուիթք բանութիւն են ուզում անել, և Հայերը իսպառ անմեղ են, բայց երբ որ տեսաւ՝ թէ Եղուիթք այսպէս են կամենում, յօժարեցաւ ինքն-էլ, և պատգամաւոր ուղարկեց Հայերու մօտ, որ կամ եկեղեցին բանան, կամ գան իւր ատեան և ստոխներուն պատասխան տան:

Քաջասիրտ Հայերը, աներկևան Հայերը, արդարակօրով Հայերը, գիտակից լինելով իրանց իրաւանց և անմեղութեան՝ ո՛չ գընացին և ո՛չ եկեղեցւոյ դուռը բացին: Հայերը գիտէին, որ քաղաքապետի դուռը

երթալու և պատասխան տալու չունէին
ատկորդական պատճառ, որովհետև Հայերը
ունէին տերութենէն ստացած արածու-
թիւններ և այն անժխտելի պարզեագրով
կամ արածնագրով նոցա դատաստանը ի-
րանց մէջ պիտի տեսնուէր, և ո՛չ քաղա-
քապետի ատեանումը: Եթէ Հայերը իրանք
բողոքէին Նիկոլի վրայ, քաղաքապետը այն
ժամանակն-էլ պիտի Նիկոլին ուղարկէր
Հայերու ատեան, և ո՛չ թէ ինքը նոցա մէջ
նստէր դատաւոր. Եղուիթք սխալեցուցին
քաղաքապետին, որ նա ընդդէմ արքունա-
կան պարզեագրին նրանց արածնութիւնը
տաքի տակ առաւ և նրանց իւր ատեանը
հրաւիրեց: Հայերը լաւ գիտէին իրանց
իրաւունքը, վասն որոյ և չըզնացին: Եղու-
իթք դրոկեցին քաղաքապետին, և նա երկու
և երեք անգամ կրկնեց իւր հրաւերը.
բայց Հայք չըլսեցին: Քաղաքապետը չունէր
իրաւունք երկրորդել իւր հրաւերը. երբ
որ Հայերը առաջին անգամը չեկան, այն
կընշանակէր, որ նրանք իրանց իրաւունքը
ճանաչել են և ճանաչում են, և իրանց
չըզալով բողոքում են նորա պարականոն
արարմանց դէմ, և պիտի զգուշանար. բայց
տեսնենք՝ Եղուիթականք կըլթողնէին նրան,

որ նա զգաստանար, և յետ քաշուէր. երկրորդ անգամ հրաւիրելը՝ արդէն նրան հասցրել էր օրինազանցութեան վիճի վախի մօտ. նա այնուհետև գլխէն ձեռք էր վերցրել՝ ի սէր Եզուիթաց: Եզուիթք-էլ մէկ կողմ դրին ամօթ ի մարդկանէ երեսէն, և երկիւղն յԱստուծոյ՝ ի սրտէն, զնացին ուրիշ վանքերէն-էլ իրանց հետ միաւորեցին լատին կրօնաւորներու բազմութիւն, (այս բողկի սերմերը շատ-էլ են լինում նրանց վանքերումը), առին վարժատուններէն աշակերտներին, առին եպիսկոպոսէն՝ քահանաներ, առին քաղաքապետէն զինւորներ, (չողխտեմ սոցա թիւը վեց հարիւր վաթսուն ու վեցէն աւելի՞ էր, թէ պակաս). և այսպէս խուռն խուժանով զնացին, և իրանց հետ տարան Նիկոլին Հայոց եկեղեցւոյ դուռը, և այն տեղ՝ որպէս ինքնիշխան հրամայող՝ ուղարկեցին Հայոց իշխաններու մօտ հրաման, որ կամ եկեղեցւոյ բանալիքը ուղարկեն, կամ իրանք գան ու եկեղեցւոյ դուռը բանան:

Հայերը՝ որ քաղաքապետի խօսքով տեղերէն շարժած չէին, ինչի՞ պիտի Նիկոլի և Եզուիթաց խօսքով բան անէին. մանաւանդ երբ որ տեսնում էին, որ Եզուիթք

միայն Նիկոլի ուղեցածն են անում, և կամենում են ազգին և կրօնը միանգամայն վտանգի մէջ դնել. սլատասխանեցին, եկեղեցին մեր շինածն է՝ մեր ծախքով և թագաւորաց հրամանով, և մէջը որքան անօթք և սպասք կան՝ մեր տուածն են, և եկեղեցւոյ դանձը և ճոխութիւնը՝ մեր նուէրներէն են և մեր վառած մոմի և մեր դանձանակ դձած արդիւնքներէն են. այդ Նիկոլը, որ դուք եպիսկոպոս էք կանչում՝ նշովքի տակ է և մեր կաթողիկոսի կոնգակով առաջնորդութենէն արգելած է և մեր առաջնորդ ընդունված չէ. դուք ինչ իրաւունքով էք մեզմէն եկեղեցին կամ նորա բանալին սլահանջում, որ դեռ քրնութիւն եղած չէ և արբունական հրաման այդ մասին տնօրինուած չէ՞ :

Եւ այց եղութիւթք սկսել էին արդէն իրանց բռնութիւնը անել և արդէն ոտքերը առաջ էին դրել, չըկամեցան յետ կանգնիլ. տեսան որ՝ Հայերը բացի իրանց անմեղութենէն, և բացի իրանց անթխտելի իրաւունքներէն ուրիշ օգնութիւն չունին. որովհետեւ Հայերը ո՛չ գալիս էին և ո՛չ բանալիքները տալիս, կամ ուղարկում լրբութիւնը մանեակի սէս կախեցին վիզե-

րէն, եկեղեցւոյ դուռը խորտակեցին, Նի-
կոլին ներս մտցուցին և յանձնեցին նրան
այն ողորմելի եկեղեցին, որոյ ոսկեղէն, ար-
ծաթեղէն, ականակուռ և թանկագին անօթ-
ները, սրբազան սպասները և ծանրակշիռ
պատարագի զգևատները, Անիէն բերած
ղարդարանքները շուտով պխախ նոցա ծոցը
մտնէին: Եւ յետ ճառագոյցս մ մ մ սկզբով
Եւ որովհետև շատ քահանայք կային,
որ Նիկոլի արարմունքին հաւան չէին և
միւս հաւատագրութ քահանայից մէջէն հե-
ռացել էին և եկեղեցւոյ դէմ, Քրիստոսի
Հարսի դէմ արած բռնաբարութեան ժա-
մանակը խոյս էին առել, որ իրանց հո-
ղևոր սուգը անեն ծածուկ, Եղուիթք քա-
ղաքի մէջ ցրուեցին լրտեսներ և զինուոր-
ներ, որ ոչ միայն այն ապստամբ սպած քա-
հանաներուն բռնուուն, այլև այն եկեղեց-
ւոն իշխաններուն, որոնք որ չըկամեցան
եկեղեցւոյ դռները բանալ, սրտաճառելով
թէ նոքա քաղաքապետի հրամանին ընդ-
դէմ են կացել. մինչ որ իրանք Եղուիթք
և իրանց հետ համախոհ քաղաքապետը
ոչ թէ միայն թագաւորի հրամանին էին
հակառակ դործել, այլև Աստուծոյ կամքին
և Քրիստոսի հրամանին: Այն մեծ ճշխու-

Թիւնները, որն որ կային այն եկեղեցու և միւս երկու եկեղեցիներու զանաւարաններումը, որն որ Նիկոլ տիրապետեց շուտով սկսան մոմի սէս հալուիլ. Նիկոլ որ շատ սրարթեր ունէր՝ սկսաւ եկեղեցոյ մթերները դարսակել, Հրէից դիւրադին վաճառել, սրարթերը առաւ և Եզուիժաց խոստացած սրարդէնները բաժնել: Հայերը մնացին առանց եկեղեցու. եկեղեցիք մնացին առանց իրանց ճոխութեան. Նիկոլ մնաց եկեղեցոյ չոր սրտերու և մէկ քանի չարացած քահանաներու առաջնորդ. ժողովուրդը սկսաւ իրա տան մէջ աղօթք անել և իւր Աստուծուն սրաշտել. ամեն մարդ իւր սրտի մէջ համ խունկ էր, համ մոմ, համ սրտարադ, համ քահանայ. եկեղեցոյ դրանը կանանց արօտ բուսաւ: Այս եղաւ 1630 թուին:

Այն ժամանակ Թաշատուք վարդապետի էլ աչքերը բացուեցան. հասկացաւ որ Հայերը ահա սյս սրտճառաւ չէին ուզում հաշտուիլ և Նիկոլին ընդունել. տեսաւ որ ողորմելի ժողովուրդը իրանց գլխի գալիքը լաւ են իմացել և դուշակել, և որովհետեւ քաղաքի մէջ էլ եկեղեցի չըմնաց, այլ ամենը տիրապետեց Նիկոլը, և մէջերը սկսաւ

Եղուիթաց կարգը, կանոնը, ժամասացութիւնը և պատարագը կարգադրել, լիթանիաներով և մշաներով լքցնել, մէկ սեղանի վերայ օրը քրտան պատարագ անել տալ, կարգաւորներուն մէկ ծնկան վրայ կաղացնել, ժողովրդեան ականջիցը ձեռի զանգակի (չանժոռալի, քոժոժ) ձայնը չըզարեցնել, հարիւր անգամ «Ողջոյն քեզ Մարիամ» ասել տալ, «անձայն և ձայնաւոր պատարագը» բաժնել, թղթի նման բարակ ձկան փուլի սէս չոր նշխարքով առանց բաժակի հաղորդել, «Ջրախառը պատարագել», «Հոգին Սուրբի Հօրէ և Որդւոյ ըղխած» դաւանիլ, «Փափը գլուխ եկեղեցւոյ» ճանաչեցնել, և պատարագի մէջ փոխանակ Հայոց հայրապետութեան յիշատակել. Խաչատուր վարդապետը երբ օր տեսաւ թէ՛ իւր պատգամաւորութեան գործը վերջացաւ՝ գիր գրեց կաթողիկոսին և հրաման խընդրեց որ վերադառնայ, և մինչև հրաման ըստանալը՝ քաշուեցաւ քաղաքէն դուրս՝ Սուրբ Խաչի վանքը, այն տեղ տրտմութեամբ իւր Աստուածն էր պաշտում, ժողովրդեան թշուառութեան վերայ սուգ անում և երկնային սյցելութեան սպասում՝ արտասուզք իւր օրը անցուցանելով :

Նիկոլի չարախնդաց սրտին այն-էլ ցաւ էր որ խաչատուր վարդապետը կռիւներէն փախչելով՝ չէր պատրաստում նորա համար քաջագօտի ըմբշամարտութեան կրկէս. ամենևին յօժարութիւն չունեցաւ որ խաչատուր վարդապետը մնայ հանդարտ Սուրբ խաչ վանքի անկիւնումը առանձնացած. կամեցաւ նորա սրտի մէջ-էլ երկիւղ դձել, զինուորներ ուղարկեց, վանքը շրջապատել տուեց. և երբ վանականք հարցուցին թէ՛ ի՞նչ էք ուզում, զինուորք ասին՝ ինչպէս որ Նիկոլը և Եզուիթականք խրատել էին, թէ օտար տէրութենէն մէկ լրտես է եկել, և այս վանքումը թաք է կեցել, նրան ենք ուզում, որ բռնենք ու տանենք քաղաքապետի ատեանը:

Այնչգեռ խաչատուր վարդապետը ահ ու դողի մէջ բռնուած՝ թաք կենալու տեղ էր պարտում, այն շփոթի միջոցը հասաւ այն տեղ Նիկոլն-էլ, և որպէս թէ չըզիտէր ոչինչ՝ հարցնում էր թէ՛ ինչի՞ են եկել զինուորքը և ի՞նչ են ուզում: Զինուորք էլի նոյնը պատասխանեցին, թէ այս տեղ թաք կեցած օտար աշխարհէ եկած լրտեսին ենք

ստորաում, որ քաղաքապետի առջև հանենք:

Նիկող լաւ մարդ ձեանալով ասաց զինւորներուն՝ Պոք գնացէ՛ք, ես վերահասու կըլինիմ: Զինւորները գնացին. Նիկող մտաւ վանք և Խաչատուր վարդապետի հետ տեսութիւն արաւ, մեղադրեց նրան, որ նա քաղաքը թողել է և վանքն է մեկուսացել. (երանի՛ թէ ինքն-էլ ձանաչէր իւր կրօնաւորական կարգը և մէքիչ սիրէր վանական կեանքը), առաւ Խաչատուր վարդապետին և հետը բերեց քաղաք:

Խաչատուր վարդապետը, սյն էջմիածնի աշխարհատես եմուն, փորձ և հին եպիսկոպոսը, շատ լաւ էր հասկանում թէ՛ Նիկողի արածը ինչ խեղկատակութիւն է. բայց որովհետև ինքը կաթողիկոսէն ուղարկած մարդ էր, և միայն նորա աղոթողուտ հրամանն էր ուղում կատարել, տուտ չըհասկացող ձեացաւ, գնաց Նիկողի հետ իլով քաղաք և մնաց նորա մտ: Նիկողն-էլ նքրան սրտուով էր սրահում, կարելի է թէ՛ յոյս ունէր, որ Խաչատուր վարդապետը նորա կեղծաւորութեամբ կըլսարուի և նորա կողմը կ'անցնի, և թողովողեան քիչ քիչ համոզելով Եղուիթաց և իւր ցանցերու

մէջ կը թառուեցնէ: Բայց Խաչատուր վարդապետին նորա տուած պատիւը այնպէս էր երևում, ինչպէս մէկ կողմի գողի՝ չորս օտքը ողորմութիւն բաժնելը: Խաչատուր վարդապետը դեռ յոյս ունէր, թէ անօրէն Նիկիոյը մէկ դարձ ու զղջումն կ'ունենայ, և մէկ հնարիւք Հայոց անտէր անխնամ ժողովուրդը խաղաղութիւն կը դռնէ, և վշտացած եկեղեցին իւր արտասուքը կը ցամքեցնէ. այս սրտածառու ստիասում էր, որ այս խոյտառակ տեսարանի վերջը հասնի: Բայց երբ որ տեսաւ թէ՛ Նիկիոյի եղևնագործութեան ո՛չ գոյ վախճան՝ յուսահատութեամբ, թողեց և դնաց Էջմիածին 1631 թուին: >

Ինչ որ Խաչատուր վարդապետը պատմեց Մովսէս Կաթողիկոսին, մի և նոյնը Իլավ քաղաքէն ուղարկած սրտգամաւորները, տէր Սիմոն քահանայ և մէկ հաս աշխարհական իշխան, որ Հասարակութեան գրերով եկել էին սուրբ Աթոռ՝ կրկնեցին, հաստատեցին և աղոթեցին ի դիմաց ժողովրդեան, որ մէկ օգնութիւն հասցնէ:

Ինչ պիտի անէր ողորմելի Կաթողիկոսն էլ այնքան հեռաւոր տեղէն. անձարուցած մէկ գիր գրեց Հռոմայ փափի վրայ, մէկ գիր Ահայ իշխաններու անունով, մէկ

գիր-էլ իլովի արքեպիսկոպոսի մօտ, որ ողորմին տառապեալ Հայոց ազգին և շրթողուն նրանց սուանց եկեղեցւոյ. և այս գրքերը ուղարկեց Հայերու ձեռքը, որ իրանք հասցնեն ում և ինչպէս արժան է:

Եւ հայ նոր թագաւորը Վլադիսլաւ 4-դ և Լեհաստանի իշխանները լսեցին Կաթողիկոսի աղաչանքը, հաւանեցան և հրամայեցին Նիկոլին, որ Հայոց եկեղեցիները յետ դարձնէ Հայերուն. բայց Եզուիթականք ընդդէմ կանգնեցան և ասացին. «Այս եկեղեցական գործ է, ձեզ չէ պէտք մեջ մտնել և խառնուիլ»: Թագաւորը մարդիկ ուղարկեց իլովի Լեհայ արքեպիսկոպոսի մօտ, որ նա եկեղեցական իշխանութեամբ առնու Նիկոլէն եկեղեցիքը և տայ Հաթողովորդականաց. բայց Եզուիթք թոյլ չտուին արքեպիսկոպոսին, որ թագաւորի հրամանը կատարէ: Յետոյ ինքը Վլադիսլաւ թագաւորը եկաւ արքայական փառօք և հանդիսիւ, որ եկեղեցին բռնութեամբ առնու Նիկոլէն և տայ Հայերուն: Երբ որ իմացան Եզուիթք, թէ թագաւորը գալիս է այն մտքով՝ իսկոյն խրատ տուին Նիկոլին. Նիկոլն-էլ զգեստաւորուեցաւ պատարագիչ եպիսկոպոսի նման, և մարմնոյ

և արեան սարսափելի խորհրդոյ բաժակը
ձեռքը առած՝ դուրս եկաւ թագաւորի դէմ
և նրամով սպառնացաւ թագաւորին: Թա-
գաւորն-եւ լախենալով՝ թողեց ու յետ
գնաց: >

Ինչ էր այս, որ այսպէս Եղուիթք և Նի-
կոլ վախեցնուամ էին համ արքեպիսկոպոս-
տին, համ թագաւորին, և նորա վախենում
էին: Եղուիթք կարող էին ամբաստանել
համ արքեպիսկոպոսի վրայ, համ թագա-
ւորի վրայ, և նրանց մատնել ինկվիզիցիայի
ատենին և այս անօրէն ատեններ կարող էր
նրանց կենդանւոյն այրել: Ահա թէ ինչ
զօրութիւն ունէին Եղուիթք և ինչպէս էին
նորա հոռմայ արբանեկութիւն անում:
Մէկ խօսքը բաւական էր, եթէ ասէին Եղու-
իթք Վլադիսլաւի համար, թէ թագաւորը
հերետիկոս է: Իսկոյն ինքվիզիցիայի դա-
տաստանը կրխմբուէր, և կրօնամով հոռմե-
ադաւանք ոչ թէ միայն խարոյկը իրանք
կըպատրաստէին, այլև թագաւորին իրանց
ձեռքով կըզտէին կրակի մէջ:

Հայերը չգաղարեցան: Հայերու թախան-
ձագին խնդրանօք Լեհայ թագաւորն-եւ,
արքեպիսկոպոսն-եւ գիր գրեցին իրանց կող-
մանէ և տուին Հայերու ձեռքը, որ իրանք

տաննն, Հոսմ և տան Փափին. և այս գրե-
 թու մէջ երկու կողմէն-էլ Հայերուն արդար
 րացնում էին և աղաչում էին, որ Փափը
 Տրամայէ Հայոց եկեղեցիները տալ Հայե-
 րուն: Հայերը այս նամակները առած՝ գը-
 նային Հոսմ: Նիկոլն-էլ Եղուիթայ յանձն-
 արարական թղթերով հասաւ Հայերու յետ-
 նէն: Հայերը տուին իրանց տարած գրերը,
 որոց մէկը թագաւորի սուլաճն էր և մի-
 սը արքեպիսկոսոսի: Քայց ո՞վ էր Հոսմայ
 մէջ մէկ օր արդար դատաստան տեսել:
 Եղուիթայ խօսքը աւելի բանեցաւ, քան
 Լեհաց թագաւորի միջնորդութիւնը, որ
 իւր թագաւորութեան մէջ չըկարողացաւ
 իւր իրաւացի ճանաչած գործը առաջացնել,
 և Փափը տկարացաւ նորա խնդիրը կատար-
 րել: Ն՛նչպէս թագաւորութիւն է, ի՛նչպէս
 իշխանութիւն է, ի՛նչպէս կառավարութիւն
 է, ի՛նչպէս կարգադրութիւն է: Լեհաց թա-
 գաւորը իւր թագաւորութեան մէջ չունե-
 ցաւ կարողութիւն արդար դատաստան ա-
 նել, զրկեալ մարդոց օգնել և զրկանքը
 յետ դարձնել տալ: Տեսա՞ք թէ ինչ էին
 Եղուիթք:

Հայերն-էլ, Նիկոլն-էլ դարձան իւրով
 և նստան. Հայերը արտում, իսկ Նիկոլ

ուրախ իրա յաղթութեան վրայ, իսկ քան
զայս աւելի էլ ուրախութիւն չունէր. եկե-
ղնցիք մերկացել և աղքատացել էին. Նի-
կոլի անաջնորդութիւնը միայն ժամկոչնե-
րու վրայ էր. ժողովուրդը եկեղեցւոյ կողմը
չէր նայում. որ յիմարը պիտի երթար
եզութեական կարգ ու սարք տեսնելու.
Նիկոլի բարեկամներն էլ զգուել էին և
հետացել և ժամումը մէկ մում վառող չը-
կար. եզութիւնը այնքան բարեկամ էին
Նիկոլին, քանի որ եկեղեցւոյ փողերը փա-
լիս էր նրանց, և այս պատճառաւ միայն
տէրութիւն էին անում նրան և Հայե-
րու դէմ ուժ էին տալիս, այնպէս որ երբ
Հայերը սկսան եկեղեցւոյ փողերու վաանե-
լու համար բողոքել ո՛չ թագաւորը, ո՛չ
փափը չըկարողացան Նիկոլին սանձել. և
ինչի՞ պիտի սանձէին, երբ որ Հայերի գան-
ձը մտնում էր եզութաց գանձարանը ի
փառս Մեծին Աստուծոյ: Այս ցաւին Փիլիպ-
սրո կաթողիկոսն էլ, որ 1633 թուին Մով-
սէս Կաթողիկոսի տեղ նստաւ Հայրապե-
տական աթոռ, չըկարողացաւ ոչինչ դարման
հասցնել, թէպէտ և շատ ջանք արու:

Տեսան Հայերը որ մէկ տեղէ իրանց օգ-
նութիւն չըկայ սկսան իրան Նիկոլին աղա-

չել : Նիկոլ միայն մէկ բան էր սրահանջում ,
որ Հայերը թողնեն իրանց եկեղեցւոյ վար-
դապետութիւնը և ընդունեն Հռոմայ կրօնի
վարդապետարանը և դաւանութիւնը , և
ըստ ամենայնի վարուին Եզուիթաց ծե-
սերով : Հայերը լսել անդամ չէին ուղում
այդ բաները . այդ ստորձառաւ Նիկոլն-էլ
չէր լսում նրանց կողկողաղին թախանձանաց :

Տարակուսակէ էին Հայերը և չըզխտէին
թէ ինչ անեն , իրանց Եկեղեցւոյ կարգն
ու դաւանութիւնը փոխել յանձնառու չէ-
ին կարողանում լինել , և առանց եկեղեց-
ւոյ մնալ հնար չէին դոնում : Յօժար էին
նոր եկեղեցի շինել , բայց ո՞վ կ'ուտար նոցա
հրաման , ո՞վ կ'ուտար նոցա քահանայ , ո՞վ կ'օ-
ծեր այն եկեղեցին . ամեն տեղ կային եզու-
իթաց երկիւղը և արհաւիրքը : Տիրել էր
Հայերու վրայ յուսահատութեան սուգը .
երկխայք ծնում էին , և մնում էին առանց
մկրտութեան , որովհետեւ եթէ մկրտուէին՝
պիտի լատինական ծեսով մկրտուէին , Հռո-
մէական ձեթով օծուէին , Էջմիածնի միւսոնը
այն տեղ չէր բանում : Հիւանդները մեռնում
էին , ո՛չ հաղորդող կար , և ո՛չ Հայաստա-
նեաց Եկեղեցւոյ կարգաւորութեամբ թա-
ղող եթէ հիւանդին հաղորդելու և վերջին

Թողալը տալու քահանայ էին հրաւիրում, Նիկիտ պահանջում էր, որ առաջ հիւանդին տունով, տեղով, աղգականով, ընտանիով Կաթողիկ շինեն, Փափին հաւատալ տան, և ապա հաղորդեն, այն էլ միայն չոր թըղ-թանման նշխարով, և ո՛չ մարմնով և արեամբ միասին: Ասակները օրհնութեամբ կատարող չըկար. և ով որ առանց սրակի էր, ինչպէս պոռնիկ էր դէպ ի դատատոան քաշվում, խայտառակութիւն կրում, տուգանաց և տուժի տակ ընկնում և ամեն հալածանաց հանդիպում:

Աթէ գնում էին ուրիշ երկիր կամ երեկայ մկտելու, կամ սրակը օրհնել տալու, երբ որ յետ էին դառնում, ընկնում էին Նիկիտի ճանկը, և նա Եզուիթաց իշխանութեամբ և անիրաւ Լեհ դատատանապետներու ուժով, նրանց հողիները փորերէն քաշում հանում էր: Եստ մարդիկ թողին իլով քաղաքը և բոլոր Լեհաստանը, ուր որ Նիկիտ ձեռքը հասնում էր, և ցրիւ ընկան օտար երկիրներ, և որովհետեւ եզուիթականք չէին թողնում, որ նոցա կալուածները մէկ մարդ փող տայ ու գնէ, որ նոքա էլ ազատուին, խեղճ Հայերը հարկադրվում էին թողնել իրանց տուն ու տեղը, և ամեն

տաացու ածքը, և փախաւտախանի նման երկ-
րէ երկիր տարադրուիլ, և սրտուել այն-
պէս տեղ, ուր որ Նիկոլի թոյնը չըհասնէր
բայց էլ ի շէին ազատուում. Նշուելի թաց ձեռ-
քը ամեն տեղ հասնում էր և ամեն տեղ
վնաս էր հասցնում Հայերուն: Քահանայից
մեջէն էլ շատը, որոնք որ իրանց հաւատքը
ոանակոխ չարին, իրանց եկեղեցին չու-
բացան և Նիկոլի վիճակի մեջ չըմնային,
(և մտալով ինչ սխախ անէին, ում քա-
հանայ պիտի ասուէին, երբ որ ժողովուրդ
չըկար) թողին իրանց սղծեալ տաճարնե-
րը և գնացին ուրիշ երկիրներ. ոմանք էլ
հասան մինչև Էջմիածին և սրտմեցին
Փիլիսոպոս կաթողիկոսին և Միաբանից Լե-
հաստանի Հայերու գլխին եկած փորձանքը:
Այս Էջմիածին հասնող քահանաներու
մեջէն մէկին Փիլիսոպոս կաթողիկոսը տե-
սաւ, որ ինքն սցրիտցած է և ունի արժա-
նաւորութիւն և խոհեմութիւն՝ ձեռնադրեց
եպիսկոպոս և ուղարկեց իւրով, որ մէկ
դարման գանէ. բայց Նիկոլ, Նշուելի թաց
օգնութեամբ, շթողեց նրան որ մանի եկե-
ղեցի, և այսպէս մէկ խոռովութիւն էլ նոր
վեր կացաւ: Մէկ Գոմինիկեան կարգի կրօ-
նաւոր՝ Պողոս Սիդերնայի, որ Էջմիածին

էլ կեցել էր, և Կոնստանտինուպօլիս-էլ
Հայերու հետ ծանօթ էր, և նրանցմէն շատ
մարդասիրութիւն էր տեսել, եկաւ մեծ
յուսով, որ իլով քաղաքի Հայերու և Նի-
կոլի մէջ մէկ հաշտութիւն սերմանէ:
Բայց որովհետեւ Նիկոլ սնդում էր, որ
Հայերը բոլորովին իրանց եկեղեցւոյ արա-
բողութիւնը թողուն և ընդունին Եղուի-
թաց ծէսերը, թէպէտ Սիդերնացոյ ցան-
կութիւնն-էլ այն էր, որ այնքան Հայ միա-
համուռ Կաթողիկ դառնան, և ինքը Հայե-
րու առաքեալ կոչուի, ոչինչ չըկարողացաւ
անել, որովհետեւ Հայերը տեսնում էին, որ
Գոմինիկեան Պօղոսը մէկ նալին, մէկ Գիլին
տալով՝ միայն ուղում է Հայերուն կակղեց-
նել և մեղրով օծած դառը դեղահասար կուլ
տալ տալ: Պօղոս Սիդերնացին երբ որ
տեսաւ, թէ հնար չըկայ՝ գնաց Հոռմ, որ
Փափէն մէկ օգնութիւն բերէ. բայց նորա
յետևէն-էլ հասաւ Նիկոլ Հոռմ և Եղուի-
թաց օգնութեամբ տմեն բան խափանեց:
Եւ այս տեսց մինչև 1642 ը: Այս տասներկու
տարի տևած շիտթներու միջոցումը, որ
Հայերը եկեղեցւոյ երես չէին տեսնում,
խղճալի ժողովուրդը որ ըստ օրէ ցրուելով
սրակսել էին ինչպէս իլովէն, նոյնպէս և Նի-

կողի բոլոր վիճակէն, և հազարաւոր տու-
ներէն հազիւ թէ մնացել էին իլով քաղա-
քումը վայր ի վերոյ, անձար անձարակ
սինլիքոր հարիւր տուն, որ ոչ թէ Նիկոլի
նման շոյլ և ցոփ առաջնորդ, սյլ և մէկ
հատ քահանայ սահելու չէին կարող: Այս
սրտաճառաւ Նիկոլին-էլ աղքատացել էր և
սարտքի մէջ խեղդուում էր: Այժմ ինքը
սկսաւ հաշտութեան ճանփաներ ստրտել:
բայց ո՞ւմ հետ սխտի անէր այն հաշտու-
թիւնը, որ ժողովուրդ մնացած չէր. մնա-
ցած աղքատներն-էլ այնպէս էին զղուել, որ
հաշտութեան անունը ևս լսել չէին ուզում.
որովհետև արդէն 1648 թիւը հասել էր,
քսանութեկ տարի էր, որ Նիկոլ նրանց հետ
մաքառում էր, և տասնութը տարի էր, որ
առանց կիւղեցւոյ մնացել էին, — էլ ի՞նչ
հաշտութիւն սխտի լինէր: 7

Աղուիթք-էլ որ տեսան թէ՛ Նիկոլը
աղքատութեան և սարտքի մէջ սրտանո-
ցաթաղ ընկղմել է, ծիծաղելով նորա յիմա-
րութեան վրայ՝ թողին ու հեռացան: Նի-
կոլ մնաց կոլի հօռօշի նման բաց: 7

Չորս տարի-էլ վրայ անցաւ հասաւ
1652 թիւը: Այս տարի Փիլիպպոս կաթո-
ղիկոսը իւր Հայրապետական պաշտօնէն ըս-

տիսրուած՝ աղգի գործերու համար եկաւ
Կոնստանտինուպօլիս: Աներես Նիկիոլը, որ
այնքան ժամանակ, (քսանուերեք տարի)
Էջմիածնին և Հայրապետին անարգել էր,
եկեղեցին և կրօնը վըշտացրել, լըբաբար
մտքումը դրեց երթալ կաթողիկոսի մօտ և
նրամով մէկ հաշտութեան հնար գտնել.
բայց չունէր ճանփու ծախսը անելու փող: 7
Հայոց եկեղեցւոյ գանձարանի գողը,
աւաղակը և յափշտակողը, Քրիստոսի գան-
ձանակի ցեցը, ուտիճը և ասրականողը՝ էլի
Հայ վաճառականի ողորմութեան ասրաւի-
նելով՝ ճանփու ծախսը ստացաւ: Եւզոկիա-
ցի Մարկոսի որդի Սիմոն Հայ վաճառա-
կանը, երբ որ լսեց թէ այն անառակ որդին
սլիտի դաւնայ առ իւր Հայրը՝ գթացաւ և
տուեց երկու հազար դահեկան: Այս փո-
ղով Նիկիոլ ճանփայ ընկաւ և հասաւ Պօ-
լիս, ուր որ երկրորդ գալն էր Հայերու
օգնութեամբ: Իլովցիքն-էլ իրանց դատա-
ւորներէն մէկին՝ Խաչիոյ անունով, ուղարկե-
ցին, որ Նիկիոլէն առաջ հասաւ Պօլիս, և
խօսեցաւ Փիլիստրոս կաթողիկոսի հետ:
Իլովցիք կաթողիկոսէն այս էին սրահան-
ջում՝ որ եթէ Նիկիոլ (Աստուած մի՛ ա-
րասցէ) սլիտի մնայ նրանց վրայ առաջնորդ՝

այս երեք պայմանը անշուշտ թող կատարէ. նախ որ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ինչպէս որ կար՝ այնպէս պահէ անխախտ. երկորդ՝ Հայոց Եկեղեցւոյ ծեսերը, սօները, պատարագի կարգը կամ միւս պաշտամունքը և նոցա ձևերը Նիկոյը չըհամարձակուի փոխելու. երրորդ՝ եկեղեցւոյ մէջ միայն կաթողիկոսի անունը յիշատակէ, և մի՛ բնաւ ուրիշ անուն, ով կ'ուզէ լինի. այս յատկապէս Փափի անուան համար էին սսում :

Մինչև այս տեղ պատմութիւնը չունի պատճառ երկբայութեան մէջ ձգելու ընթերցողին, որովհետև Իլով քաղաքի մէջ գրուած մատեաններու յիշատակարանները ևս հաստատում են այդ ամենը. բայց այսուհետև, նոյն յիշատակարաններու հիման վրայ մենք շնք կարող հաւատալ, թէ և հազար ականատես և ականջալուր վկաներու բերնէն լսէինք, թէ գործը այնպէս է վերջացել, ինչպէս որ պատմութիւնը աւանդել է: Միքայէլ Չամչեանը կամեցել է միայն ցոյց տալ, որ Իլովցիք հնազանդուել են Նիկոյին, և այն պատճառաւ Փիլիսոս կաթողիկոսին էլ մէջ է բերել. ուստի պատմութիւնը շարունակում է այսպէս.

«Նկատ Նիկոյն-էլ Պօլիս և տեսութիւն

արաւ կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը որ լսել էր նորա ոսոխներու ամբաստանութիւնը՝ նրա ասածներն-էլ լսեց. (արդեօք Նիկոլ ի՞նչ խօսեցաւ իւր անձին ջատագովութեան համար). յետոյ կաթողիկոսը ժողովրդեան սրահանջած սրայմանները առջևը դրեց և իրանմէն-էլ աւելացուց մէկ բան, որն որ՝ ժողովրդականք մտապել էին, բայց շատ հարկաւոր էր համարել կաթողիկոսը. այս՝ որ Նիկոլ և իւր յաջորդները լինին միշտ էջմիածնի կաթողիկոսին հարտակ, և միշտ էջմիածնի կաթողիկոսէն ունենան ձեռնադրութեան և առաջնորդութեան հրամանը: Նիկոլը որովհետև Եզուիթաց օգնութիւնը էլ չունէր (ուրեմն, եթէ ունենար՝ չէր յօժարիր), ամեն սրայմանի յանձնառու-էլ եղաւ և ձեռագիր տուեց. բայց յետոյ շատ աղաչեց կաթողիկոսին, որ երբ ինքը Նիկոլ լինի սատարագիւ՛ղ՝ կարողանայ կաթողիկոսի անունէն յետ Փափի անունն-էլ յիշատակել: Փիլիսպոս կաթողիկոսն-էլ խաղաղասէր մարդ լինելով, ներողաբար հրամայեց, թշխմբը տուեց Խաչկոյի ձեռք և հրամայեց, որ տանի Իլով, տայ ժողովրդեան և պատուիրէ, որ զգուշութեամբ պահեն (որ Նիկոլը չըգողանայ և չը ոչնչա-

ցնէ), և այնուհետև այնպէս վարուին, իրան Նիկոլին-էլ արձակեց բանադրանքէն և հրաման տուեց, որ երթայ իւր առաջնորդութիւնը անէ այն կարգով, ինչպէս որ ուխտել էր : 7

Այսպէս որ Նիկոլ ու խաչկոյ հասան իւրով իմացուցին ժողովուրդին կաթողիկոսի տրնորէնութիւնը (որ Մեւքիսէթ կաթողիկոսի տնօրինութենէն սրակաս չէր), և խաչկոն ցոյց տուեց Նիկոլի ձեռագիրը, ժողովուրդը թէպէտ ուրախացան, բայց Նիկոլի երեսը էլի տեսնել չէին ուղում : (Այն ինչ ուրախութիւն էր, որ Նիկոլին չէին ուղում տեսնել, ապա ինչի վրայ էին ուրախացել) : Տէր Զաքարիա աւագ երեցին-էլ շատ ջանք արաւ, բայց ժողովրդեան սիրաբ չէր զիջանում :

Ասեց Փիլիսալոս կաթողիկոսը Նիկոլի ներդութիւնը և խնայեց, միաբը բերելով որ իւր նախորդ կաթողիկոսի ձեռնադրածն է՝ ուղարկեց իւր աշակերտներէն մէկին Արղնցի Յովհաննէս վարդապետին, որ իւրով ժողովրդեան և Նիկոլի մէջ հաշտութիւն գտէ : Յովհաննէս վարդապետը շատ փութեց ժողովրդեան, խրատեց, յորդորեց և աղաչեց թէ իւր կողմանէ և թէ կա-

Թողիկոսի կողմանէ, թէ առանձին և թէ
 հրատարակաւ, մինչև կարողացաւ նոցա
 բարկութիւնը մեղմել: Երբ որ տեսաւ թէ
 փոքր ինչ ժողովուրդը սկսաւ քաղցրանալ,
 առաւ ամենեցուն հետ Նիկոլին-էլ և տա-
 րաւ բազմութեամբ եկեղեցւոյ դուռը. և
 այն տեղ առաջ եկեղեցւոյ առջև աղօթք
 կատարեց, օրհնեց ժողովրդեան կաթողի-
 կոսի կողմանէ, յետոյ առաւ բանալիքները
 եկեղեցւաններէն, համբուրեց Նիկոլի աջը,
 և տուեց բանալիքը Նիկոլի ձեռքը, որ ին-
 քը, որսէս առաջնորդ՝ բանայ եկեղեցին:

Նիկոլ զղջմամբ և արտասուօք բացեց
 եկեղեցւոյ դուռը, ահիւ և դողութեամբ
 սատանած ներս մտաւ. ժողովուրդն-էլ նորա
 յետեւն ներս թափեցան՝ մեծակական ձայ-
 նիւ ողբալով և լսլով իրանց այնչափ անձ-
 կութեան և կարօտանաց համար, որով նոցա
 սիրտերը տոչորվում էին և սցրվում. քսան
 քսանուերեք տարի իրանց եկեղեցիէն որ-
 բայած և սցրիացած լինելով և թախծու-
 թեան մէջ մաշուելով: Երբ որ առաջին
 հառաչանքն ու արտասուքը, լացն ու ողբը
 դադարեցան, Յոհաննէս վարդապետը ելաւ
 բեմը, և մէկ լաւ մտիթարական քարոզ ա-
 սայ. և երբ աւարտեց, խոնարհութեամբ

մօտ եկաւ Նիկոլին ու խնդրեց, որ նա-էլ ժողովրդեան հետ խօսի և օրհնէ: Նիկոլն էլ առաւ խաչը և Աւետարանը, տեառնագրեց և օրհնեց ամենեցուն: Սրամով ժողովրդեան սիրտը դարձաւ, ամենեքեան մեծ ու սրտիկ սկսան լալ, հետ զհետէ դալ և Նիկոլի սուրբ աջը համբուրել, նորա հայրական և քահանայապետական օրհնութիւնը առնուլ, և ամենեքեան հաւատոյ շինութեամբ մխտիթարուած՝ ուրախութեամբ գնացին իրանց տները: (Չարմանք է, որ նորա ոտքի տակի հողն-էլ չըտարան իրանց հետ՝ հողուոց և մարմնոց բժշկութեան դեղ: Երևի տարել են, քայց Չամչեանը մոռացել է գրել, կամ համեստութիւնը չէ ներել):

Պէտք որ լսուեցաւ քաղաքի մէջ այս հաշտութեան լուրը, ասում է պատմիչը, ամենեքեան, ոչ թէ միայն Հայք և Ղեհք, այլև Հրէայք ուրախացան և գոլիս էին Նիկոլի մօտ շնորհաւորութիւն, (ինչո՞ւ, — որ կարողացաւ էլի իւր ցանկութեան հասնել, որով նոցա պարտքերն-էլ կը հատուցանէր): Եկաւ Իլովի արքեպիսկոպոսն-էլ Հայոց եկեղեցի և շնորհակալութիւն խօսեցաւ դէպ ի Յոհաննէս վարդապետը, և օրհնեց ժողովրդեան (ինչո՞ւ, — որ Հոռմայ եկեղեցւոյ վարդապետու-

Թեան դէմ քսանուերեք տարի կռիւ արին)։

»Աւ որովհետև Եան Կաղիմիր Երկրորդի յաջորդ՝ Վլադիսլաւ Ծ-րդ, այն օրերը իլով էր եկել, նա-էլ երբ լսեց, ուրախացաւ և զարմացաւ (ինչո՞ւ,—որ Նիկոլ այնքան յամառ դուրով կաթովիկութեան մէջ, սյղպէս հեշտ ընդունեց Հայոց Եկեղեցւոյ հնազանդութի՞ւնը), կանչեց իւր մօտ Յոհաննէս վարդապետին, և շատ շնորհակալութիւն ասաց (ինչո՞ւ,—որ Նիկոլին հանեց Հոռոմէական եկեղեցիէն և տարաւ Հայոց եկեղեցի), և շատ սարգեններ-էլ տուեց։ Նիկոլ յիսունուհինգ տարի առաջնորդութիւն արաւ։ (Երեւի որ նախասահմանութիւնը նրան տուեց երկար ժամանակ, որ նա իւր անթիւ անհամար յանցանքներու համար կարողանայ զղջալ և ապաշխարել)։ Բայց իլով քաղաքը միւս անգամ իւր առաջուան հայաբնակ բազմութեան շինութիւնը չունեցաւ. Հայերը հեռացել էին և վաճառականութիւնը իրանց հետ արդէն տարել էին օտար աշխարհներ^ս։

Բայց որքան հեռի են արևելք արևմուտքէն, այնքան հեռի է այս վերջաւորութիւնը ճշմարտութենէն։ Ինչպէս թոյլ կուտային Եզուիթք Նիկոլին, որ նա իւր խոստման դէմ նոցա իշխանութեան տակէն դուրս

գար, որ նա կրկին Հայ անուներ վրէն առնուր, և միւսանգամ եսլիսկոսրոս և Հայոց առաջնորդ լինէր: Լեհայիք թոյլ կուտային. ինչպէս սրատահեցաւ, որ յանկարծ ամեն դայերը գտնացան: Սուտ է այս. կաթոլիկական աշխարհի մէջ Հոռմայ ցանցը ընկնիլը շատ հեշտ է, այլ այն ցանցէն դուրս գալը՝ շատ դժար և անկարելի:

Եւրոլ քաղաքի Լեհադդի բնակչաց, Հոռմադաւան կրօնաւորաց, մուլուսանդ կաթոլիկաց և նոյն իսկ տէրութեան կողմանէ այնքան խոչ և խուժ սլիտի դուրս երեւին, որ Նիկոլ ո՛չ թէ Հայոց եսլիսկոսրոսութիւնը ստանար, Հայոց Հայրապետին հնազանդէր և Հայ ժողովրդեան առաջնորդութիւն անէր, այլև եթէ միայն մտքէն անցուցանէր միւսանգամ հայութիւնը, իւր բարերար և իւր բարեկամ Եղուիթաց ձեռքով կ'ընկնէր ինկլիլիցիտայի կրակի մէջ, որպէս սրատարագ ողջակէզ ի հոտ անուշից:

Ե՛րբ և ինչ սրտածառաւ Եղուիթք տկարացան սյդքան, որ Նիկոլ ըստ իւր հաճոյից գլխաբեր շրջեց յայս կոյս և յայն, և նոքա չըկարողացան նրան մկ բան անել, որ երբեմն թագաւորներուն էին ընդդիմանում, և տէրութիւններու հակառակ կան-

դնում էլի այս երկրումը, և այն Նիկոլի
Համար: Ուրեմն այս Չամչեանի սլառմածը
սխախտի Համարինք Եզուիթաց թելադրու-
թեամբ արած, և ո՛չ կատարեալ զգջմամբ.
ուրեմն Նիկոլ ուղեցել է խարել, և խարել
է իսկ: Տեսնենք թէ Փիլիսոսոս կաթողի-
կոսն-էլ հեշտ խարվելը մարդ էր. տեսնենք
թէ՛ նա կարո՞ղ էր գանել իւր մէջ բաւա-
կան զօրութիւն, որ այն անդեղջ յանցաւո-
րին ներէր:

ԳԼՈՒԽ 10.

Փիլիսոսոս կաթողիկոսը սօրքան թմրած
հողի սխախտ ունենար, որ այնպէս շուտով
ներէր Նիկոլին, երբ որ Նիկոլ նորա նա-
խորդին և նրան իսկ, այնքան տարի և այն-
քան զանազան և բազմաստիկ անդգա-
մա թեամբ վշտացուցել էր, և մէկ ընդար-
ձակ վիճակ, բառասուն հազար դերդաստանէ
բազկացած, բարութանդ էր արել, և աշ-
խարքի երեսին ցրիւ էր տուել՝ միայն իւր
չար դիտաւորութեան մէջ կամակոր կենա-
լու համար: Թէպէտ և Փիլիսոսոս կաթո-
ղիկոսը սյգ սխալման մէջ գտնուած չէ,

տակայն թէ և նորա համբերութիւնը, հեղութիւնը, անյիշաչարութիւնը՝ երանելոյն Յորայ առաքինութիւններու հաւասար լինէր, այս տեղ փոքր ինչ անոխակալութիւնը նրան յաւիտենական նախատանքի տակ սկիտի թողուր: Միքայէլ Չամչեանը թէսլէտ և գովում է Փիլիսալոս կաթողիկոսին այս մասին, բայց նորա գովասանութիւնը այս տեղ քան զհայհոյելը աւելի վատ է. այն գովասանութիւն չէ, այլ ծաղր է, որում ո՛չ երբէք է արժանի Փիլիսալոս կաթողիկոսը: Չամչեանը այն ոճով է գովում Փիլիսալոս կաթողիկոսին, ինչպէս որ սուրբութիւն ունի բոլոր սլատմութեան մէջ, որ այն կաթողիկոսները որոնք որ կամ Յունաց, կամ Հռոմայեցոց առջև ցոյց են տուել թէ՛ կրօնական ներողամտութիւն են ունեցել, նրա դրչի տակը չախճանել էն. իսկ որոնք որ Հայոց Եկեղեցւոյ ճշմարտութեան ջատագով են գտնուել, նորա պայծառութեան համար խօսել են և օտար աղգաց կարծիքներէն իրանց բանաւոր հօտը աղատ են սրահել՝ Թե՛ւ էլ էն: Չամչեանը այս առարկայի մէջ այն սլատմիչներէն է, որ Ռուբենեանց թաղաւորներու մէջէն Հռոմայ հպատակութեամբ խմորուածներուն և նո-

ցա եղևդան հնչունով կաքաւող թերամիտ
և թեթևամիտ հաստագլուխներուն իմաս-
տուն և քարէղաշք անուն են տալիս:

Այս տեղ-էլ Չամչեանը Փիլիսոսոսի Պօլիս
գալը իւր բանաստեղծութիան յարմար
գտնելով, Նիկոլին-էլ է բերել Պօլիս, Իլով-
ցոց սրտագամաւորին-էլ, և Փիլիսոսոս կա-
թողիկոսին էլ տեսութիւն է անել տուել,
և իբր թէ Փիլիսոսոս կաթողիկոսը մէկ
ազգի հաճոյ և օգտաւէտ բան արած լինե-
լով՝ ներողամիտ է ձևացուցել: Նիկոլին-էլ
կաթողիկոսի հրամանին հնազանդ է ցոյց
տուել այն նպատակաւ, որ վերջը ասէ թէ
Նիկոլի խնդրանօք կաթողիկոսը հաճու-
թիւն է տուել, որ Նիկոլը իրաւունք ունե-
նայ իւր սրտարագի մէջ Փափի անունը
յիշել: Տե՛ս թէ այս անիրաւ սրտամիջը ո՞ր-
քան յիմար է կարծել ազգին, որ այսպիսի
առասպելները գրել է, և դրել է Հայոց
ազգի առջևը, որ կարդան ու հաւատան,
թէ Փիլիսոսոս կաթողիկոսը ներել է Նիկո-
լին՝ հոգւով Եզուիթներուն յարեալ չնպիս-
կոսութիւն, և բաց յայսմանէ՝ նրան համար-
ձակութիւն է տուել Փափի անունը յիշել,
և յետոյ հրամայել է ազգին, որ հաշտուին
և նրան առաջնորդ ձանաչեն. այն միտք չը-

բերելով, որ Հայերը այն կաթողիկոսին
հայրապետ սխտի շրճանաչեն, ով որ նրանց
ասէ թէ՛ Նիկոլին առաջնորդ ճանաչեցէ՛ք.
և այս այնպէս մարդու վրայ, ինչպէս որ
Փիլիպսոս կաթողիկոսն է, որոյ անունը
Հայոց եկեղեցւոյ մէջ տեղիս տեղիս Առաքե-
լոցումն են միշտ յիշում: Եւ իւր այս սուտը
լաւ կուլտալ տալու համար՝ դուում է
Յոհաննէս վարդապետ Արղնցուն, որ այն-
պէս հաշտութիւն արաւ, մինչև Եան Կա-
ղիմիր թագաւորի յաջորդ վարդապետը
շնորհակարութիւն խօսեցաւ, և իւրում ար-
քեալիսկոստոսը ու Հրէայք շնորհաւորեցին:
Այս Զամէեանի խօսքերը սխտութիւն չէ,
այլ բանաստեղծութիւն է կամ առաստեղա-
կան հեղինակ է, որ միշտ հարսանիքով
վերջ կըլինի:

Ինչ էր Փիլիպսոս կաթողիկոսը: Ազգի
Հայրապետ, և ո՛չ թշնամի: Նա ինչպէս էր
կարող ներել այն մարդուն, որ ազգին այն-
քան վնաս էր տուել. և ինչպէս կըկամե-
նար միւսանդամ զէն տալ այն մարդու
ձեռքը, որ դահիճութիւն անելով էր ծե-
րացել. ունէ՞ր այնքան իրաւունք, որ Նի-
կոլի նման վնասատարաւ մարդուն ներէր.
ուրեմն Մեհրուժան Արծրունուն-էլ կարող էր

ներբել. Վասակին-էլ, Սմբատ Ասլաբասին-էլ,
Քազիկ Արծրունուն-էլ, Վեստ Սարդիսին-
էլ, և նոցա նմաններուն-էլ, որ եթէ գային կա-
թողիկոսի ոտքերը ընկնէին, լային, ողբային՝
նա կարող էր նրանց միւսանդամ բարե-
սլաշտ և բարի Հոյ անել: Փիլիսոսոս կա-
թողիկոսը ինչ հարկադրութիւն ունէր Հա-
յոց ազգի վերաւորուած սրտին վէրս ի
վերայ վերայ և ցաւս ի վերայ ցաւոց ա-
ւելայնելու: Հոյոց ազգը միթէ սրակաս
ասարազդ էր նրամով, որ Մեւրիսէթ կա-
թողիկոսը՝ Նիկոլին՝ ընդդէմ՝ ազգի կամաց
եպիսկոսոս էր արել և առաջնորդ էր դը-
րել. ինչ իրաւամբք սխտի Փիլիսոսոս կա-
թողիկոսը ասէր ազգին՝ «Պաշտեցէք այս
կուռքը: Ինչ հրովարտակներով էր եկել
Նիկոլ, որ Փիլիսոսոս վախենար. ինչ սար-
գերեսութիւն ունէր Պօլոսոս Հոյերու առջի,
որ Հայրասիտը ի սէր նոցա անէր: Չունէր
իրաւունք. կամ չէր կարող, կամ շատ յան-
ցաւոր կը համարուէր, եթէ Օսմանցոց դրան
խմայում տար Նիկոլի համար, թէ Նահայ
թագաւորութենէն եկած Հոյոց ազգի այս-
քան տարուան հալածողն է, և արտրէր
մէկ կողմը. կամ ինչպէս նա էր ասել Խա-
չատուր վարդապետի համար թէ՛ լրտես է:

Ի հարկէ, Փիլիսպոս կաթողիկոսը այդպիսի
անարգ և աղտեղի ճանապարհներով ման
եկող մարդ չէր. բայց այն-էլ նրա համար
շատ անվայելուչ բան է, եթէ որ միայն այն
մասին, որ Նիկոլը եկել է նորա ոտքերը
համբուրել է՝ նա նրան ներել է և կրկին
Հայոց Եկեղեցւոյ փեսայացրել է. ուրեմն
Փիլիսպոս կաթողիկոսը լաւ չէ իմացել թէ
ինչ է Հայրապետութիւնը և թէ ինչ է
աղգի Հովուապետ լինելը: Աստուած մի՛
արասցէ:

Փիլիսպոս կաթողիկոսը միայն կարող
էր ներել Նիկոլին այն մասին, ինչ որ արել
էր նա նորա դէմ. իսկ ինչ որ արել էր
նորա նախորդներուն, ինչ որ արել էր եկե-
ղեցւոյն, ինչ որ արել էր աղգին, կրօնին,
ինչ որ արել էր հողևոր ծէսերու դէմ,
տեսնենք թէ՛ Քրիստոս ինքը կըկամենա՞ր
թողութիւն տալ, որ Կաթողիկոսը տարւ
Քրիստոս մտաւ Զաբէոսի տուն: Զաբէոս
ասաց, «Տէ՛ր, զկէս ընչից իմոց տաց աղ-
քատաց». Քրիստոս պատասխան չըտուեց.
բայց երբ ասաց Զաբէոս, «Եթէ զոք զըր-
կեցի՝ հատուցից չորեքկին» միայն այն ժա-
մանակը ասաց Քրիստոս, «Այսօր եղև փըր-
կութիւն տանս այսօրիկ»: Նիկոլը չէր զըր-

կել մէկ զոս. այլ հազար և բիւր զոս. ո՛ւմն էր ի՛նչ հատուցել, ո՛չ թէ չորեքիկին, այլև մէկ քաղցր խօսքով՝ այն թունարեր դառնութեան չար արմատը. որ Փիլիսոսոս կաթողիկոսն-էլ տեսնելով նորա արժանի ապաշխարութեան ստուղը՝ տատարը չըղներ առ արմին ծառոյն, ու առատ առատ ներողութիւն տար, առաջնորդ անէր, Փափի անունը յիշելու թոյլ տար և ժողովրդեան գլխին մուրճ ուղարկէր Յոհաննէս վարդապետին, որ անշուշտ հաշտուին: Այս ի՛նչ առասպելարանութիւն է, ինչք՞ ճշմարիտը չէ գրում, ինչ որ կարող է բանականութիւնը թելադրել: Մեր ժամանակակից հեղինակներու մէջէն սրարիւր Բոսչը մէկ առարկայի վրայ քննութիւն անելով, ասում է. «Ո՛չ թէ այն մասին է վէճը, որ մէկ առարկայի մէջ հաւանականութիւնը սրակառ է, այլ այն մասին է՝ որ ճշգրտութենէն զուրկ է. և իսկապէս այն կէտի մէջ սրաոմութիւնը և տարեգիրը մէկ զմէկ տարաձայնութիւնն: Այսպէս մենք-էլ չենք ասում թէ անկարելի էր Նիկոլին գալ Պօլիս, հանդիպիլ Կաթողիկոսին և խրնդրել նրամէն ներողութիւն. այլ միայն այն էր անհաւատարի ու անհնարին, որ այն-

ախսի ազդասէր Կաթողիկոսը ազգի մահա-
բեր թշնամուն ներէր, ազգի վրայ առաջ-
նորդ դնէր. մինչ որ ազգը նորա դէմ մա-
քառելով՝ անդարձ վնասներ էր քաշել և
անփոխարինելի շարաքաստութեանց տակ
էր ընկել: Պատմութիւնը Նիկոլին այդ-
պէս սլատկերացուցանելով լռելւոյն տալիս
է նրան մէկ այնպիսի լեզուի ճարտարու-
թիւն, որ ո՛չ Գեմասթենէսն է ունեցել,
և ո՛չ Կիլիկոն, որ երբ ընկել է Փիլիպպոս
կաթողիկոսի ոտքերը, և թափել է նորա
առջև իւր սիրճախօսութեան մարդարիտ-
ները, խակոյն Փիլիպպոս կաթողիկոսը հա-
լուել է ինչպէս մոմ առաջի հրոյ և ինչ-
պէս ձիւն ի ջերմութենէ արևու: Այժմ
մտքով նկարագրենք այն սլատկերը, որն
որ սլիախ լինէր այն ժամանակը, երբ որ
Նիկոլ ուղում էր ներկայանալ Փիլիպպոս
կաթողիկոսի առջև: Գիցուք թէ Նիկոլ դը-
րած ունէր գլխին մէկ սև վեղար: Այս վե-
ղարը կամ նոր էր գտել, կամ այն իւր
հինն էր, որ քսան տարի իւր գլխէն յետ
էր դրել և նորա տեղ Եղուլիթաց եռան-
կիւնի շտիղան էր կրում: Այն վեղարը
դէս ի մէկ կողմը կախ, փիլոնը ուսերուն
մտաւ Նիկոլ այն սենեակ, ուր որ կար

նատած Փիլիսուրոս կաթողիկոսը, սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյ դահակալը և նորա հոգեծին զաւակաց Հովուապետը: Նիկոլ դրան շեմուձը ծունկ չոքեցաւ և սկսաւ բարձրաձայն աղաղակել, իճի պէս միկալով:

Ընդ անառակի որդւոյ գոչեմ առ Հայրդ զԹած,
Մեղայ յերկինս և առաջի քո, քառի՛չ յանցանաց,
Ե՛լ Ընդ առաջ սիրով, գրկեա՛ համբուրիս,
Մարբեւ զմեզ ի մեղաց մերոց:

Յետոյ ասաց խօսելու նման. Շնորհազարդ սուրբ Հայրապետ. Երուսաղէմէն գէտ ի Երիբով իջանող ճանապարհորդի նման՝ իմ չար բնաւորութեանց աւաղակներու ձեռք ընկած, կարեղէր խոցուած սրտեկած կամ կիսաշունչ ճանապարհի վրայ. ինձ սրտահեցաւ քահանայն (քո նախորդ Մովսէս կաթողիկոսը) և զանց արաւ զինև. ինձ սրտահեցան Ղևտականքն (Գրիգոր և Խաչատուր Կեսարացիք), և ոչինչ օգնութիւն չարարին. այժմ՝ դու՛ սուրբ Սամարայիդ զթութիւն արա՛ ինձ, սրտեա՛ զվէրս իմ այն ձիթոյ և գինւոյ ըսպասաւոր կարգելով, որոց որ ես այսքան ամ էի ոտնհար, մէկը խաղառ եկեղեցիէն և ազգէն մերժելով, և միւսը մէջը ջուր խառնելով. դիք քո հայրախնամ ողորմութեան գրաստի

վրայ, և հասցո՛ւր ի սրանդով եկեղեցւոյ,
որ այն տեղ երկուց դահեկանաց վարձու
նորոգուիմ ի կեանս: Կամ ասաց թէ՛ «ինձ
այդպէս բաղմալէր դտաւ Մեւքիսէթ կա-
թողիկոսը և եմյծ ի սրանդով Հայաստան-
եայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. այլ ես մոռանա-
լով նորա երախտիքը՝ Մաղքոսի նման ա-
ռաջին ապտակը ձեփեցի Հայրաստու թեան
երեսին, և Եղուիթաց սուսերաւ անկաջնե-
րէս զուրկ մնացիս: Եւ այս ամենը ի հարկէ
ասած սխտի լինի այլակերպ ծամածուռու-
թեամբ, ունչն ու սինսք խեղաթիւր ծըռ-
մակելով. որպէս թէ լալաղին կերտարանք
բռնելով, աչքէն սոխի ջուր կաթեցնելով,
ոնգունքէն և բերնէն լորձունքը և շողիքը
թորթորելով, որ աւելի խղճահար անէ և
ի դութ շարժէ: Բայց տեսնենք թէ՛ Փիլիսպ-
պոս կաթողիկոսն-էլ այնպէս էր նորա վրայ
մտիկ անում, ինչպէս որ նա էր կամե-
նում. նա էլ երեսը այնպէս խանդաղատեց-
ն՞ում էր, թէ աչքերը, ունքերը խրթնեցը-
նում, և դեռ ես բերանը չբացած մտքի
մէջ ասում. «Ձի՛նչ խօսի սա զհայհոյու-
թիւնս»: Երբ որ Նիկոլ կարկաչում էր թէ՛
ինձ ողորմի՛ր, տեսնենք նա մտքումը չէ՞ր
ասում, թէ ես քեզ այնքան կ'ողորմիմ, որ-

քան որ դու իմ տառապեալ ազգիս և զաւակներուս ողորմեցար, երբ որ նոքա քսան տարիէն աւելի Աստուծոյ տան դուռը իրանց առաջև փակած էին գտնում : Այս տեղէն մենք սլիտի մակարերենք, որ Փիլիսուսու կաթողիկոսը երբ որ տեսաւ Նիկիլի դարշելի երեսը, և լսեց նորա անտանելի խօսքերը, որ էլի սնդում էր, թէ իմ սպտարագիչ ժամանակը Փափի անունը յիշեմ, ուրեմն սպտարագի ժամանակն-էլ նա էլի խելք ու միտքը սլիտի Փափի հետ ունենար, էլ ի՞նչ զգջումն էր, և ի՞նչ դարձ էր այն, որ եկել էր մեզայ էր ասում, և հաշտութիւն էր խնդրում. եթէ չասաց. «Թէ ամեն ասեմ քեզ՝ ոչ դիտեմ զքեզ». կամ եթէ չասաց, «Ն՛րթ յինէն անիծեալ ի հուրն յաւիտենական, զոր սպարաստեալ է դործակցոց քոց սատանայի և հրեշտակաց նորա», եթէ իւր սրբադան աստիճանին և հայրագութ խնամոյ անվայելուչ համարեցաւ անարդանօք դուրս հանել իւր ատենէն այն աղգաւեր մարդուն, ասելով. «Հանէ՛ք զգա ի խաւարն արտաքին, զի անդ դատապարտեսցի ի լալ և ի կրճել զատամուճս», գէթ միտքը բերելով իւր համազդի որդւոց բազմամեայ տառասլանքը

ասաց. « Ո՛րդեակ, շատ եմ ցաւում, որ ես
 քեզ չեմ կարող ոչինչ օգնութիւն անել.
 Եւ երբեք ես ցաւացրել ազգի սիրտը, աւելի
 ձեռք վըշտացրել Հայոց հոգին. էլ քամի
 թաղալու ծակ չեմ թողել: Ես ի՞նչ երե-
 ւոյն ասեմ ազգին թէ՛ հաշտուեցէ՛ք: Ազգը
 թիմ արծաթագին ծառայքս չեն: Գու ազ-
 գին ես վշտացրել՝ ազգէ՛ն խնդրէ՛ ներո-
 ղութիւն: Գու եկեղեցւոյն ես վշտացրել՝
 ձեկեղեցիէ՛ն խնդրէ՛ թողութիւն: Գու կրօ-
 ճին ես վշտացրել՝ կրօնէ՛ն խնդրէ՛: Ես ո՛չ
 ազգ եմ, ո՛չ եկեղեցի եմ և ո՛չ կրօն: Եթէ
 ձեռք ազգի Հայրապետ եմ՝ ազգի սահաւ-
 ճութեան համար եմ, և ո՛չ ոտնակոխ ա-
 ճնելու համար: Եթէ ես եկեղեցւոյ դուխ
 ձեռք՝ եկեղեցւոյ սաշտպանութեան, և ո՛չ
 անսպասուութեան համար եմ: Եթէ ես
 զկրօնի դիտապետ եմ՝ կրօնի ջատագոյնու-
 չութիւնը սուրբ և անբիծ սահելու, և ո՛չ
 ձեռք ու ծանակ անելու համար եմ: Ես
 ամայն իմ կողմանէ կարեմ ներել և կրնե-
 րեմ, էլ չեմ յիշիր քո այն ամեն անդա-
 ճութիւնը, ինչ որ ինձ արիր. իսկ ազգի
 զկողմանէ չունիմ ես երեսփոխանութիւն
 ձե չեմ կարող ոչինչ անել, ոչինչ խոստա-
 ճալ, ոչինչ տնօրինել: Եւ եթէ ես առանց

ազգէս լիակարողութիւն ունենալու քեզ
 «ընդունիմ», ներեմ, քո խնդիրը կատա-
 րեմ՝ ես ինքս պիտի իրաւամբ ընկնիմ
 ազգի արդար բարկութեան տակ. ազգը
 պիտի ինձմէն վիրաւորուի, վշտանայ, ինձ
 պիտի ատէ, բամբասէ, անիծէ. քեզ պիտի
 ամուսնայ, իսկ ինձ նղովէ, որովհետեւ ես
 պիտի քեզ ազգի աչքի մէջ փուշի և դե-
 րանի նման դրած լինիմ: Զէ՛, որդեակ,
 այդ անհնարին է, ո՛չ միայն այն մասին,
 որ ազգը ինձ իրաւունք դեռ չէ տուել,
 այլև այն մասին, որ ես դեռ ազգէս հար-
 ցուցած չեմ, և ի՞նչպէս հարյնեմ, որ
 զու ազգը աշխարքի շորս հողմերուն մատ-
 անած ցրուել ես: Քո վշտացուցած ազգը
 սո՛ւր է այժմ, որ ես երթամ նոցա հետ
 «խօսիմ և յորդորեմ, որ հաշտուին: Ո՛ւր
 ան քառասուն հազար Հայազգի գերդաս-
 ատանները, որ մինչև քո շփոթը մէկ տեղ
 «համախմբած» երջանիկ խողաղութեան մէջ
 «էին բարգաւաճած. Լեհաստանը նոր Հա-
 յաստան էին արել. բարբարոսաց հալա-
 ճանքներէն ազատուած՝ սկսել էին շունչ
 «քաշել, սկսել էին դրականութեան սրբա-
 պիւլ. սկսել էին լուսաւորուիլ, սկսել էին
 «Եւրոպական հրահանգութեան բաժանորդ

«գտնուիլ . այն քառասուն հաղար տունէն
ա՞րքան են մնացել , իլովումը քանի՞ տուն
սկան այժմ . մնացածը ո՞ւր են , ո՞ւր ցրուե-
ցիր . «Ո՞ւր է եղբայրն՝ քո Աբէլ .» ո՞ւր
է սիրելին իմ Յովսէփ . դու գիտե՞ս , թէ
ե՞նչ ցրուեցան և ո՞ւր դնացին , Եղուիթա-
սկան դայերը նրանց ո՞ր տեղերք վարատե-
ցին : Այժմ այն մէկ քանի աւտեր անճար
աղքատ տները , այն իմ աղաբաղդ հօտի
ավատուժ ոչխարները , որ կարօտ են անձ-
անաղիր և քաջ հովուի՝ չեմ կարող նոր
«ի նորոյ դայի ճանկը մատնել , կամ ան-
«հաւատարիմ վարձկանի յանձնել » :

« Այժմ ես քեզ ներեմ՝ աղղի , եկեղեցոյ
սե կրօնի դէմ արածներդ , և կրկին քեզ
սե սխալուողս ճանչնամ կամ անարժան և
անհանճար առաջնորդութիւնդ քեզ յետ
ւտամ՝ աւելի սխալած կըլինիմ , քան թէ
« իմ նախորդ հանդուցեալ Մելքիսէթ կա-
« թողիկոսը , որ քեզ վրայ դրել է իւր օջը ,
« քայց Հողոյն Սրբոյ շնորհը չէ հրաւիրել
« քո դիւսի վրայ . նրա անունը քո սխալու-
« տաւ մնաց աշխարհի մէջ արատաւոր , որտէս
« թէ կաշառ առաւ և անարժան ձեռնա-
« դրութիւն արաւ . ինձ համար էլ սխալի
« ասնն թէ՛ Քրիստոսի փոքր հօտի մէջ գայլ

ճներս թողեց. ես ինչ եմ առել՝ որ այդ
ալատ անուճը ժառանգեմ, տամ քեզ այն՝
սինչ որ չունիմ իրաւունք և հարկ տալու:»
«Այթէ դու լինէիր մէկ այնպիսի յան-
գաւոր, ինչպէս որ են դողերը, աւաղակ-
ճները, սրունիկները, մարդասպանները,
զղջայիր և դայիր ինձ խոստովանէիր քո
ամեղքը, ես էլ տեսնէի քո ի սրտէ դարձը՝
զարտը էի և սարսուտը իսկ էի ո՛չ թէ
ամէկ անգամ կամ եօթն, այլ եօթանաս-
ճնկի եօթն անգամ ներել և թողուլ. ո-
րովհետեւ մեր վրայ հարկ է դրած թողուլ
զմեզս և թողուլ սարտասանաց զսարտոս:
«Այլ քո յանցանքն մեղայի տեղ չունի.
զու չողոյն Սրբոյ հակառակ էիր, դու
զՍուրբ չողին հայհոյեցիր, և մի՛ թողցի
քեզ ո՛չ աստ, և ո՛չ ի հանդերձելումն:
«Դու քո մոլորամիտ և մտախաբ համոզմանց
զկամտկորութեամբ՝ ընդդէմ՝ յայտնի ճշմար-
տութեան սատերազմեցար. դու դիտակ-
ցութեամբ մտաց արիւր յանդգնութիւնը
զընդդէմ հողևոր դեղոց. դարձեալ չարտ-
ամտութեամբ դահալիժեցար ի խարխորատ
& յուսահատութեան: Դու ամեն ինչ յառա-
ջագոյն մտածելով և դիտաւորութեանդ
ամէջ ամբասանելով՝ արիւր ամեն ինչ այնպէս,

«ինչպէս որ շատ տարի առաջ Եղուիթք
առկում էին անել և չէին կարողանում.
«Գու նոցա ձեռին դառար սխտրաստական
աանօթ ընտիր միայն ի կորուստ յարմա-
երեալ: Ես քո մէջը տեսնում եմ մարմնա-
պած բոլոր Եղուիթաց կարգը, կրօնաւո-
քութիւնը, ընկերշակութիւնը, Լոյսոյն
աարբանեկաց մէքենաները, և քո սրտի մէջ
աանչէջ է վառվում ինկվիզիցիայի բոցը,
«ինչպէս մ.կ ժամանակ հրապաշտից առ-
բուշանի մէջ՝ մշտակէղ կրակը:»

«Ետացի՛ր ինձմէն, որդեակ, որ ես կա-
րողանամ քո սյնքան անողորմ սրով մա-
տաղ արած զոհերու սուղը սգալ և ողբը
աողբալ: Գու շատ ծաղկունք թառամեցու-
ցիր Լուսաւորչի սխտրիզէն, որ կարկտա-
սար վարդերու նման ընկած են. շատ դառ-
աներ դիշատեցիր Թադէոսի հօտէն, որ շաղ-
պակեր ժանեօք փշրվում են. շատ զաւակ
աօտարացուցիր Հայաստանի մայրական ծո-
պէն, որ սյժմ Հոռմայ ճանկերումը հե-
ւծում ու հառաչում են: Գնա՛, մի՛ երևիր
աաչքիս, որ քեզ տեսներով՝ հողույս վէրբը
սըրբայրանան և ցուերս չընօրոգուին: Զէ
«կարող հայրը հաշտուիլ իւր զաւակներու
ամարգախոշոշ կոտորողի հետ. չէ՛ կարող

«Ծնողը ուղիղ աչքով նայել իրան անդառակ
ճնտոնյնողի երեսին: Քո սխտառած ոչխար-
աներու դիակունքը դեռ չեն խաբառ հողա-
պել . քո արծարծած հրդեհի կայծակուն-
քը դեռ չեն բոլորովին դադարեցել . գնա՛
ելիմ երեսն . ես չեմ կամենում որ իմ աղ-
պը մէկ օր ինձ համար-էլ ասէ թէ՛ Փի-
լիսոս կաթողիկոսը ներողութիւն է տու-
ել Նիկոլին: Այդպիսի ներողութիւն Լու-
սաւորիչն էլ չէր տար . այդպիսի հաշտու-
թիւն Մեծն Ներսէսն-էլ չէր կամենար .
այդպիսի խաղաղութիւն Սահակ Պարթեւ
եւէլ չէր յերազէր . այդպիսի հայրորդիու-
թեան, ինչպէս որ դու ես կամենում ունե-
անալ ինձ հետ, կամ Իլովացոց հետ, Ներ-
սէս Ծնորհալին և Ներսէս Լամբրոնային
եւէլ չէին ցանկար: Միտքդ բեր քո սխտած
«Փափերու կայսերաց հետ ունեցած ներո-
ղութեան համար խեղկատակութիւնը: (*)

(*) Զենրիխ 4-դ Գերմանացոց Հռոմեա-
կան կայսրը , որ մէկ քանքարաւոր մարդ էր,
իւր դաստիարակի սխտածառաւ բարկացել
էր Սաքսոնացոց վրայ և միշտ նոցա ասըս-
տամբութեան եղջիւրը ջարդում էր սաս-
տիկ սխտուհասներով: Սորա թագաւո-

«Տրդեակ, Կոնստանդին խնդրելէր. և մի մեղա-
ադրեր ինձ՝ ինչ շատն ուցոսա, որովհետեւ
գլխաւոր խնդրէս:»

«Պիտեմ որ այժմ այս բարեկա զղջացած
սես, բայց քո զղջումն՝ Կայննի զղջումն է.
սարկան իղձօր քո խորհէ. Արելը անշունչ ըն-
ակած է դիակնացած, ևս քեզ ինչպէս թո-
ւոթութիւն տամ, մինչ Ադամ և Եւայ կո-
արիւնակորոյս առիւծուց նման երկինք ու
ւերկիր գոռացնում են իրանց ճիշտ ու

բութիւնը տեսց 1056 թուէն մինչև 1106
թիւը: Այս այն թուականն էր, որ հասա-
րակ ժողովրդեան հասկացողութեամբ Յո-
հաննու տեսլեան կապանաց հաղարամեա-
կը լրանում էր, և սատանայ վիշապը սխախ
աղատուէր և իւր իշխանութիւնը սխախ
տար մեծ դաղանին, և նորա առջև սխախ
խաղար փոքր դաղանը: Այս միջոցներումը
նստաւ Հռոմայ քահանայապետական աթո-
որ Քրիստոս Եւանգելիստ Փափը, որ առաջ
Հիւրէբեանք էր կոչվում: Սա Հռոմայ իշ-
խանութիւնը զօրայնելու և համարչարհա-
կան շինելու մտքով՝ քահանայից ձեռքէն
կին ունենալը և ամուսնանալը խլեց. և ու-
ղում էր, որ ամեն թագաւորներու վրայ

«կանչով : Քո զղջումն Սաւուղայ զղջման
ենման է. Գաւիթին յոգիս սարաստան ես
սարել. քահանայից Գովեկներու ձեռք ես
սմատնել, Սամուէլի վերարկուն ես սրտ-
տաել, Ամաղեկի աւարին ես ազահել, և
այժմ' ասում ես թէ մեղայ և դարձեալ
բասում ես՝ առաջնորդ լինիմ և Հայոց
եկեղեցումը Փափին յիշեմ. ս'ւր է քո
ճեսուքի մէջ առողջ տրամաբանութիւն. ս'յդ
եէ քո դարձը. միթէ սյս քսանուերեք տա-

թադաւոր լինի և կայսերաց վրայ՝ կայսր :
Սորա կամեցած բաներէն շատը յաջողեց :
Սաքսոնայիք երբ որ տեսան դորա յաջո-
ղութիւնը, դիմեցին նորա ոտքը, որ նա
դատաւոր նստի իրանց և Հենրիխ կայսեր
մէջ : Փափն-էլ խօս այդ էր ցանկանում :
Երբ որ Փափը կանչեց կայսերը իւր ստ-
եան, և նա չըդաց, Փափը նրան բանադրեց, և
կայսեր իշխանքը, որ բարեկամ չէին նրան,
սրահանջեցին, որ նա կամ մէկ տարուան
մէջ կարողանայ Փափի հետ հաշտուիլ և
բանադրանքը վրայէն վերցնել, կամ կայ-
սերական աթոռէն հրաժարուի : Կայսրը
մնաց նեղ տեղ : Իւր հաւատարիմ կնոջ և
միայն մէկ ծառայի հետ եկաւ Քանոսեան

զոհն այդ խօսքերու դէմ չէին ոգորում իմ
«խղճալի ժողովուրդը և իմ ողորմելի նա-
«խորդը Մուսէս կաթողիկոսը, և մեծարելի
«Գրիգոր և Խաչատուր Կեսարացիք այդ
«ցաւերով չքմաշուեցան. ես ո՞ր մէկ մեղացդ
«թողութիւն տամ: Քո զղջումը Յուդայի
«զղջման հաւասար է. անսլարտ արիւնը
«մատնուել է և արդէն թափուել է. արծա-
«թը մտել է մատնիչի անյատակ և անյաղ
«ածոցը. արծաթասէրը դուրս է ընկել առա-
«քելական դասէն. քեզ ո՛չ եթէ խղճմտան-
«քըն է բերել ինձ մօտ, այլ աղքատու-
«թիւնը. աղքատացրիր ճօխ եկեղեցիքը,
«աղքատացար ինքդ-էլ. նեղութիւն տուիր
«ժողովրդեանդ, ինքդ-էլ ընկար նեղութեան

բերդագարակը, ուր որ կենում էր Փափը
գեղեցիկ Մատիլդա՝ Թոսթանայի Մարկդրա-
Ֆինայի մօտ: Քայց շուտով չըռեսաւ Փափի
երեսը: Երեք օր երեք գիշեր ձմեռը ցուրտ
բայօթնայ երկնքի տակը՝ բոկոտն և դըլ-
խիրաց կայսրը կողկողում էր, և հաղիւ-
ստացաւ բանադրանքէն արձակումն, թէպէտ
և ինքը շատ աւելի և շատ առաջ արձակ
և աղատ էր ամեն նախասլաշարմունքէն,
որոյ մէջ այն դարը պարանոցաթաղ էր:

«ԱԷՉ. ցրուեցիր ոչխարներդ, ինքդ-էլ մնացիր ինչպէս հովիւ առանց հօտի, զրկուեացար կաթէն ու բուրդէն. քո դառներու պարարտութիւնը՝ ճարսն ու ամուճը կերան Եղուիթք. դու այժմ աստ սովածս հա՛նրն ինք»:

«Գնա՛հ, բեր քո ցրուած խաշն, թող անօքա ասն ինձ՝ »Մենք ներում ենք՝ ես ակէ կներեմ: Գրուած է՝ Որ հանձարեղն ակ՝ զառաջնորդութիւն նա ստասցի: Ո՛ւր ակ քո հանձարը. հանձարե՞ղ առաջնորդ ակիր քո ժողովրդեան համար: Ի՞նչպէս քեզ ատամ առաջնորդութիւն այն ժողովրդեան պիւրոյ, որոյ համար այսքան տարի դու պահած էիր: Ի՞նչ ասեմ ժողովրդեան՝ քեզ ջատագովելու և նրանց համուկելու հաւատար, երբ որ դու, մնալով ի նոյնութեան, ամիշտ գործում ես գնոյն: Հանէ՛ միտքեզ շայոց առաջնորդութիւնը: Կարո՞ղ ես իլոպու առաջնորդ լինել, բայց ո՛չ Հայոց: «Բո ձեռին են բռնութեամբ յափշտակած ակ գողութեամբ մերկացուցած և նոր ի նորոյ օրհնելու կարօտ մնացած եկեղեցիները. եթէ այն տեղ կ'ուզան կրօնափոխ ժողովուրդներ, ծիսափոխ քահանաներ, «հաւատարութ մարդիկ՝ նոյս յլրոյ կա-

«բող ես ո՛չ թէ միայն առաջնորդ դառնալ, այլև եթէ Եղուիթք օգնեն, թէ կամիս Բփափ-էլ դառիր. այն ժամանակը ո՛չ թէ ամիայն Հռոմայ քահանայատեալին, այլև «Հռոմայ բոլոր ժամակոյններուն կարես քո ասուրբ սատարադի մէջ յիշել: Այլ թէ ազու կամենում ես, որ ես քեզ իմ Հայրապետական իշխանութեամբ ներեմ, ահա է ճանապարհը. դնա՛ Էջմիածին, բրնակէ վանականաց խցումը, կե՛ր Էջմիածնի «Տացը, ասլաջատրէ, լաց քո անցեալ մեզ «քերուդ վրայ. և երբ մեռնելու ժամանակդ «Տաննի՛ ես կըՏրամայեմ, որ քեզ Հայոց «կարգաւորը խոստովանեցնէ, հազորդէ և «եթէ մեռնիս՝ թաղէ ինչպէս կարգաւոր «բայց առանց մահու վտանդի չեմ կարող «քեզ ո՛չ թէ եպիսկոպոս ընդունիլ, կամ «կարգաւոր, այլև ո՛չ Հայ քրիստոնեայ»:

«Այրի՛նաւոր Հօտապետը՝ որ ինձ կաթո «ղիկոս է արել, այն մտքով չէ տուել ինձ «Հովուսպետութիւն, որ ես նորա փոքր «Տօտի վրայ քեզպէս մարդագայլ հովիւներ «օգնեմ: Աստուած ո՛չ անէ, որ ես այսպիսի «սխալմանց մէջ գտնուիմ, և այդ վատ «յիշատակը մնայ աշխարքի երեսին: Այդ «գործը կըլինի այնպիսի անմտութեան կո-

«Թող, որ քան զԷջմիածնի իմ շինած զանգակատունը բարձր կ'երևի, և ամեն կողմանց կըտեսնուի, և ամեն ժամ, երբ որ այն զանգակատան մէջ զանգակի ձայն կը՝ «Տնչէ՛ պիտի Հայոց աղգին միտքը ձգէ, թէ այս զանգակատունը շինել է այն մարդը՝ որ Նիկոլին Հայոց աղգի առաջնորդ է պրել: Սորա գոյժը աւելի կըլինի, քան թէ Կայենի ճակատին բուսած առասպելեալ եղջիւրը, որ Արէլի սրանութեան «Տամար ճիւղական ձայներով խայտառակում էր եղբայրասպան սրիկային: Մի՛ կարծեր որդեակ՝ որ ես կամենամ յետագայ «Հայկազանց անէծքը, դժգոհութիւնը, վրէս առնուլ, և իմ ոսկերքը գերեզմանիս մէջ անհանգիստ շնել: Սրճնեալ լինիք քո առաջնորդութիւնն-էլ, դու-էլ, քեզ ներողն «էլ: Գնա՛ ուր որ կամիս, առաջնորդ դառիր, փափ դառիր՝ որոց որ կամենաս. «Թող փափը քեզ առաջնորդ անէ, և վեց «Տաղար պայմանեալ թալէրը տայ կրօնավոխութեանդ վարձը. թող Եղուիթք քեզ առաջնորդ անեն, քեզ՝ յե՛տ տան իրանց առածները. ես անխառն եմ»:

«Եպա եթէ կամենում ես, որ ես-էլ քո այսքան տարուան գործերուդ մասնակից

«լինիմ, և քո առաքինութեանց երանակից,
«շնորհակալ եմ քեզմէն, դու միայն վայելէ
«քո սերմանած ստուղներու արգասիքը,
«դու ստացիր քո աշխատութեանց արդիւն-
«քը. ես չեմ ուզում, որ ինձ համար ասեմ
«լաւ մարդ էր, ներող հայր էր, ողորմե-
«ցաւ անառակին և կրկին հազցրուց մեր-
«միացած պատմուճանը: Ես յօժար եմ, թող
«ասեմ՝ դառնահոգի մարդ էր, չունեցաւ
«անյիշաչարութիւն, ցոյց չըտուեց անոխակա-
«ւութիւն. թող ինձ այս մասին չըզուլին,
«»իւղ մեղաւորի մի օձցէ զգլուխ իմ «. այդ-
«պիսի արարմանց դէմ անյիշաչար լինիլ չեմ
«վարող, չեմ կամենում և չեմ յօժար. քեզ
«առաջնորդ կարգելու Հայոց ազգի վրայ
«չեմ համաձայն. և եթէ այդ քո կամեցած
«պայմաններով ժողովուրդը կրկամենայ քեզ
«ընդունիլ, այն ժողովուրդը իմ որդիք չեն,
«էջմիածնի ծնունդ չեն, և ես այդպիսի
«թէութիւնների հաճ և հաւան չեմ. դնա՛.
«Աստուած բանդ աջողէ»:

ՎԵՐԶ.

ՄՏՈՆԳՂՄԻՄԷ 1971 թ.

